

บทที่ ๒

ว่าด้วยอุดมการณ์รัฐในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ก. ความนำ

“อุดมการณ์” มีลักษณะคือความเป็นจริงที่หนักแน่น (solid reality) นำไปสู่การก่อตัวให้เกิดรูปแบบทางความรู้ (cognitive content) เพียงพอที่จะจัดการกับชีวิตที่ดำรงอยู่ (lived relations) กระนั้น สภาพการณ์ของชีวิตที่ดำรงอยู่ที่ว่านี้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกรกล่าวอ้างหรือแม้แต่ความเชื่อซึ่งอาจเป็นจริงหรือไม่ก็ได้เช่นกัน แต่ที่สุดแล้วถูกทำให้เป็นจริงขึ้นมาในทางปฏิบัติ ทั้งนี้สามารถทำความเข้าใจได้ว่าด้านหนึ่งแห่งความเป็นอุดมการณ์นั้น ตัวอุดมการณ์เองก็ทำหน้าที่ให้ความหมายเพื่อคอยค้ำจุนอำนาจที่ใช้ในการปกครอง แต่ก็ไม่ได้เป็น “ความจริง” ในฐานะที่มาจากแหล่งอันเป็นที่มาของการแพร่กระจายอุดมการณ์นั้นๆ เพราะว่าผู้สร้างอุดมการณ์มีความประสงค์ที่จะสร้าง “ความจริง” แล้วเผยแพร่ “ความจริง” ที่ได้สร้างออกไป ประเด็นนี้นำไปสู่ความเข้าใจที่ว่าถ้า “อุดมการณ์” สามารถครอบครองพื้นที่หรือเคลื่อนเข้าไปสู่ฝ่ายตรงข้ามได้ก็เท่ากับเป็นการเสริมอำนาจของฝ่ายตน (คือฝ่ายที่สร้างอุดมการณ์) ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นการครอบงำทางสังคม ถึงที่สุดแล้วสถานะทางอุดมการณ์ (ideological statements) จะเป็นจริงขึ้นมาได้เมื่อสามารถใช้อธิบายสถานะปัจจุบัน ทว่าความจริงในที่นี้ก็ไม่ใช่ว่าความจริงแบบสมบูรณ์เมื่ออุดมการณ์ได้ปฏิเสธความเป็นไปได้ของทางเลือกอื่นๆ ในลักษณะของการพิสูจน์ว่าผิดไปจากความเป็นจริง (falsifying) หากมองในแง่ที่เป็นตัวบ่งชี้ถึงการผนวกกันระหว่าง “ปฏิบัติการทางภาษา” (discourse) กับ “อำนาจ” แล้ว “อุดมการณ์” ก็ไม่ใช่สิ่งที่ถูกสร้างจากความบิดเบือนตั้งแต่แรก เพราะในสังคมที่เป็นธรรมไม่จำเป็นต้องมีอุดมการณ์ที่เป็นความหมายในเชิงลบ ก็เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องแก้ต่างให้ ทั้งนี้เป็นเพราะสังคมถูกครอบด้วยอุดมการณ์อีกความหมาย^๑

อาจกล่าวได้ว่าอุดมการณ์รัฐมีความหมายว่าเป็นลักษณะที่เกิดจากสภาพแวดล้อมขณะนั้นเป็นตัวกำหนด นำมาสู่สำนักที่ส่งผลให้เกิดกระบวนการทางความคิดขึ้นแล้วสร้างความคิดที่มีให้เป็นจริง จะเห็นได้จากการสร้างวัฒนธรรมต่างๆ ทั้งทางการเมืองและสังคม เพื่อสร้างให้สภาพของความเป็นรัฐเป็นไปตามเจตจำนงของผู้สถาปนาอุดมการณ์ โดยเฉพาะการให้ความสนับสนุนต่อรัฐเพื่อแสดงการมีอยู่ทางอำนาจที่แท้จริงของรัฐ เพื่อหวังผลให้สมาชิกของรัฐเชื่อและปฏิบัติตาม

^๑ Terry Eagleton, *Ideology: An Introduction* (London and New York: Verso, 1991), p. 29.

อุดมการณ์ที่รัฐเป็นฝ่ายเสนอ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าอุดมการณ์แห่งรัฐเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของรัฐ

การสถาปนาระบบความคิดที่เรียกว่า “อุดมการณ์ของรัฐสยาม” เกิดจากการที่รัฐกระทำการบทบาทผ่านทางการเมืองและการปกครองที่ใช้บริหารกิจการภายในรัฐสยาม โดยเฉพาะระบบราชการที่มีประสิทธิภาพ เช่น ระบบการประมวลผล การจัดเก็บข้อมูลที่เป็นตัวเลขและสถิติ คำสั่งหรือกฎหมาย กระทั่งระบบการศึกษาภาคบังคับ เหล่านี้เป็นต้น นอกจากนี้วิธีการดังกล่าวแล้ว เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะการสร้างอุดมการณ์ที่มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการเมือง การปกครอง คือการสร้างอุดมการณ์ผ่านความรู้ทางพุทธศาสนา โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญซึ่งจะเห็นได้จากภารกิจที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกระทำอันเป็นการร่วมสร้างและสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยามให้บังเกิดขึ้น

การส่งผ่านอุดมการณ์แห่งรัฐโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้แพร่กระจายออกไป สามารถพิจารณาได้เป็นสองลักษณะ กล่าวคือ ในลักษณะแรกเป็นภาวะที่ชนชั้นนำของสยาม ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง และพระสงฆ์ เป็นต้น ที่ได้เกิดภาวะความต้องการจะสร้างลักษณะอุดมการณ์แห่งรัฐของกลุ่มคนให้เกิดขึ้น^๒ ส่วนอีกลักษณะเป็นการเผยแพร่อุดมการณ์แห่งรัฐไปสู่สมาชิกจำนวนมากภายในรัฐสยามก็คือพวกไพร่หรือราษฎร อันเป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลจากการสร้างและสถาปนาอุดมการณ์นั้น โดยท้ายที่สุดแล้วอุดมการณ์ทั้งสองระดับต่างมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน สำหรับกรอบโครงของเหตุการณ์ที่ได้ผ่านเลยมาแล้วนั้น อาจกล่าวได้ว่าปฏิสัมพันธ์ภายใต้โครงสร้างของยุคสมัยหนึ่งๆ เองก็มีผู้ทำหน้าที่คอยดำเนินกิจกรรมภายใต้โครงสร้างที่ว่ามี^๓ จะเห็นได้จากการที่บรรดาผู้ซึ่งเป็น “ผู้กระทำ” เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เหล่านี้เป็นต้น ที่ได้กระทำการกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันไม่ว่าจะเป็นการประชุมปรึกษา เสนอแนะแนวความคิด หรือเสด็จตรวจราชการ ฯลฯ การกระทำกิจกรรมต่างๆ

^๒ Teun A. Van Dijk, *Ideology: A Multidisciplinary Approach* (London: Sage, 1998), p. 174. ในที่นี้ Teun A. Van Dijk ได้กล่าวไว้เป็นข้อสังเกตว่า “อุดมการณ์” มีลักษณะที่หลากหลาย ซึ่งในด้านหนึ่งของอุดมการณ์ก็คือความรู้สึกที่ต้องประคองรัฐสร้างอุดมการณ์ขึ้นมา และทำให้กระจายออกไปในลักษณะของวัฒนธรรม ซึ่งเป็นไปจากเบื้องบนลงสู่เบื้องล่าง (top-down) ทั้งนี้โดยกลุ่มคนจำนวนหนึ่งซึ่งมักเป็นผู้นำทางสังคมอันมีจิตสำนึกที่จะสร้างภูมิปัญญาขึ้น อันก่อให้เกิด “อุดมการณ์” ร่วมกัน และท้ายที่สุดได้นำไปสู่รูปแบบในการกำหนดหลักเกณฑ์ของกลุ่มคนขึ้น (principles of a group)

^๓ Douglas V. Porpora, “The Role of Agency in History: the Althusser – Thompson – Anderson Debate,” in *Current Perspectives in Social Theory* 6 (1985): 219 – 241.

ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างส่วนอื่น รวมไปถึงความเป็น “สังคม” และ “รัฐ” ด้วย ทั้งนี้ด้วยเหตุผลจากการที่บรรดาชนชั้นผู้ปกครองจะต้องรักษาไว้ซึ่งอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐสยามที่ตนเองสังกัด และต้องการทำให้ชนกลุ่มอื่นมีสำนึกเช่นนั้นด้วย

ส่วนในฐานะที่สองเป็นมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่ถูกให้คำจำกัดความเป็น “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” เพราะเป็นยุคสมัยที่องค์อธิปัตย์ถึงพร้อมซึ่งอำนาจอย่างที่สุด และการจะไปถึงพร้อมแห่งอำนาจอย่างถึงที่สุดได้ เกิดจากการที่อุดมการณ์ถูกนำไปปฏิบัติจริง หรือเชื่อตามความคิดที่เป็นผลมาจากการรับอุดมการณ์ เพราะไม่ฉะนั้นอุดมการณ์ที่ “ไม่มีชีวิต” อยู่จริงคงเป็นได้ “แค่เพียงเรื่องของทัศนคติเท่านั้น

โดยพื้นฐานแล้วการส่งผ่านอุดมการณ์เป็นเรื่องทางความคิดและแน่นอนที่ว่าย่อมต้องแฝงมากับกระบวนการสร้างความรู้ ทั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงกระทำบนฐานความรู้ทางพุทธศาสนาและการจัดระบบการศึกษา ซึ่งยังคงปรากฏเป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” มาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้การส่งผ่านทางความคิดที่ทรงดำรงขึ้นนั้นควรพิจารณาถึงลักษณะกิจกรรมที่ทรงได้กระทำ ไม่ว่าจะเป็นงานพระนิพนธ์ต่างๆ การแสดงพระธรรมเทศนา การตรวจการคณะสงฆ์ รวมถึงการจัดการศึกษา ซึ่งภารกิจดังกล่าวมีความเกี่ยวเนื่องกันไม่มากนัก กล่าวคือจากสถานภาพแห่งความเป็น “พระภิกษุ” ในทางวัฒนธรรมแล้วการแสดงออกและการส่งผ่านความรู้ย่อมต้องอิงอยู่กับความรู้และทักษะทางด้านพุทธศาสนา จะเห็นได้จากการกระทำผ่านการเทศนาธรรม และงานพระนิพนธ์

ควรกล่าวด้วยว่า ในส่วนของการเทศนาธรรมรวมทั้งงานพระนิพนธ์และงานแปลมีลักษณะเป็นการดึง “ความศักดิ์สิทธิ์” ที่ไม่ใช่ภาษาและความรู้ที่ใช้ในชีวิตประจำวันมาทำให้ง่ายต่อความเข้าใจ เพื่อประโยชน์ในการสื่อสารกับคนจำนวนมาก ซึ่งจะเห็นได้จากการเสนอความเห็นระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปรากฏเป็นลายพระหัตถ์ทูลเกล้าถวายความเห็นเรื่องการแต่ง “หนังสือนวโกวาท” มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“อาตมาภาพได้รับพระราชทานเรื่องหนังสือนวโกวาทแล้ว การที่แต่งย่อนั้นเป็นเพราะตั้งใจจะให้รู้ความรู้ออกแก่เวลาบวชอยู่ของกุลบุตร แต่เรื่องชื่อเป็นภาษาไทยนั้น เกิดขึ้นในเวลานิยมเสียงไทย เช่น ชื่อว่า “แบบเรียนเร็ว” ภายหลังเห็นว่า ชนิดคำ

ที่เป็นเทคนิคกลเคมี (Technical terms) ควรจะคงอยู่ เพราะทำให้คำพูดสั้นแล้งใจได้ง่าย ทั้งให้ผู้เรียนได้เข้าใจพหุขั้สูงๆ ด้วย แต่ขังหาเวลาที่จะแก้อยู่...”^๔

หรืออีกตัวอย่าง ในกรณี “หนังสือเบญจศีล เบญจธรรม” ปรากฏเป็นลายพระหัตถ์เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ ดังความว่า

“...ความประสงค์ของหนังสือฉบับนี้ก็จะทำสึกลให้ป็นข้อปฏิบัติที่ใช้ได้ตามที่สุดจะป็นได้ ป็นเรื่องที่ถูกใจคน ผู้ที่ถ่านพระบ้างคฤหัสถ์บ้างได้ช่วยลลกความเหนกนด้วยความเต็มใจ...”^๕

หากพิจารณาถึงบริบททางประวัติศาสตร์ อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงเวลานั้นเมื่อสยามรับวิทยาการทางการพิมพ์จากตะวันตก ทำให้การผลิตและการขยายตัวของหนังสือเป็นไปได้สะดวกขึ้นกว่าการคัดลอกแบบเดิม ส่งผลต่อความรู้แบบมุขปาฐะที่ถูกทำให้กลายเป็นความรู้ที่ต้องสื่อสารผ่านตัวอักษร ลักษณะดังกล่าวมีผลต่อการศึกษาภาคบังคับที่รัฐจะจัดให้มีขึ้นต่อไป โดยเฉพาะการแต่งตำราเรียนที่เรียกว่า “แบบเรียนเร็ว” หรือไม่ก็เป็นหนังสือที่มีเนื้อหาง่ายแก่ความเข้าใจ วัตถุประสงค์อย่างหนึ่งของกระบวนการเหล่านี้ก็คือปริมาณของผู้รับสารที่เน้นจำนวนสมาชิกภาพจำนวนมาก โดยการออกเป็นพระราชบัญญัติฉบับต่างๆ ที่มีผลบังคับใช้ แล้วทำการประเมินและตรวจสอบ ซึ่งกระบวนการนี้เป็นผลมาจากการ “ปฏิรูป” ประเทศของสยามที่จะส่งผลกระทบคลุมไปยังปริมณฑลต่างๆ ในพระราชอาณาจักรมากกว่าที่ผ่านมา

ภารกิจที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในส่วนที่ทรงต้องรับผิดชอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์นั้น ทรงใช้วิธีการหยิบเอาหัวข้อธรรมะมาอธิบายหรือขยายความเพื่อสนองต่อพระดำริของพระองค์ที่ทรงต้องการจะ “สื่อสาร” กับสาธารณะ ลักษณะเช่นนี้นำไปสู่การถ่ายทอดอุดมการณ์ ดังจะเห็นได้จากในงานพระนิพนธ์และเทศนาธรรม ฯลฯ ซึ่งอาศัยความศักดิ์สิทธิ์จากการ “แปลง” พระสูตรในพระไตรปิฎกมากถ่าอ้าง อันมีนัยยะ

^๔ สจข. ร.๕ ศ. ๘/๑ ที่ ๑๐๗, “ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^๕ สจข. ร.๕ ศ. ๘/๑ ที่ ๑๐๗, “ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

มุ่งเน้นที่จะกล่าวถึง “รัฐ” ซึ่งตั้งอยู่บนเงื่อนไขของการเชิดชูพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุผลอย่างน้อยที่สุดมาจากการที่พระองค์ทรงเป็นสมาชิกแห่งราชวงศ์ และได้ทรงประกอบพระกรณียกิจมาแต่ครั้งยังทรงเป็นพระเยาว์^๖ ล่วงเลยมาจนถึงพระชนม์ชีพที่เหลือในสถานะความเป็นพระสงฆ์ สำหรับความประสงค์ที่จะให้นัยยะ ความหมาย และความสำคัญต่างๆ ทางความคิดที่จะแสดงให้เห็นถึงที่มาและการมีอยู่ของเหล่าพระมหากษัตริย์ได้ถูกทำให้กลายเป็นความจำเป็น โดยการนำความรู้ที่ก้ำกึ่งสร้างขึ้นให้กระจายออกไปเป็นการปลูกจิตสำนึกร่วมกันของคนภายในรัฐสยาม ควรกล่าวต่อไปด้วยว่า กระบวนการดังกล่าวจะนำไปสู่ความเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐนอกเหนือไปจากการมีสำนึกร่วมในหมู่ชนชั้นนำของสยาม ยังเกิดขึ้นจากความคิดที่ต้องการจะรู้และสร้างขนบประเพณีแบบที่พระมหากษัตริย์ควรพึงปฏิบัติและจะกลายเป็นครรลองต่อไป ลักษณะเช่นนี้อาจพิจารณาได้ “ธรรมเนียมราชประเพณี” ที่ถูกนิพนธ์ขึ้นหรือพูดถึงในช่วงเวลานั้น ซึ่งมีการค้นหาถึงที่มาในการสร้างพระราชพิธี แบบธรรมเนียมราชตระกูลฯ หรือกระทั่งธรรมะที่พระมหากษัตริย์ควรพึงปฏิบัติเพื่อใช้ปกครองรัฐ นำไปสู่ความสัมพันธ์ที่พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองมีต่อรัฐ ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นการเฉลิมพระเกียรติแล้ว สิ่งที่สะท้อนความคิดเชิงอุดมการณ์ก็คือความคาดหวังให้คนในปริมณฑลที่อุดมการณ์กระจายไปถึงมีปฏิสัมพันธ์เช่นนั้นด้วยไม่มากนักน้อย

การอธิบายต่อไปจะแสดงให้เห็นวิธีการสร้างอุดมการณ์เพื่อให้ได้มาซึ่งสัมฤทธิผล โดยจะอธิบายผ่านพระราชพิธีการอภิเษก และวรรณกรรมอาเศียรวาทกษัตริย์สยามครั้งรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ อันจะนำไปสู่การอธิบายถึงเรื่อง “รัฐ” ทั้งการให้ความหมาย การกำหนดปัจจัย และกลายเป็นความเข้าใจถึงลักษณะอุดมการณ์แห่งรัฐสยาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส รวมทั้งชนชั้นนำสยามผู้อื่นซึ่งอยู่ในโครงสร้างทางอุดมการณ์นี้ด้วย ที่มีส่วนร่วมสร้างอุดมการณ์แห่งรัฐให้เป็นจริง และกลายเป็นอุดมการณ์ประจำชาติไทยตราบนทุกวันนี้

^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสครั้งยังทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามานุชยานาคนาพ ขณะพระชนมายุได้ ๑๘ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา ทรงมีหน้าที่เป็นพนักงานสารบบฎีกา คือตำแหน่งราชเลขานุการในทางอรรถคดี โดยทรงเข้ารับตำแหน่งเมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ และเป็นที่น่าสังเกตว่าทรงปฏิบัติราชการทางด้านพระราชพิธีเป็นผู้แทนพระองค์ที่เกี่ยวกับพิธีการทางพุทธศาสนาอยู่มาก ดูรายละเอียดทางด้านหน้าที่ของพระองค์ได้ใน หนังสือ Court ข้าราชการ เล่ม ๑, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรมราชชนนี ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันอาทิตย์ที่ ๑๐ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๑๕), เช่นที่หน้า ๓๑๘, ๓๒๑ - ๓๒๒, ๓๔๕ - ๓๔๖, ๓๕๗ - ๓๕๘, ๔๑๐ - ๔๑๑, ๔๒๓ - ๔๒๕, ๔๗๗ - ๔๗๘, ๔๘๓, ๕๒๓ - ๕๒๔ เป็นต้น

ข. การค้นหาความหมายและที่มาของ “การอภิเษก”

การอธิบายกระบวนการอุดมการณ์ของรัฐจะเริ่มจากการค้นหาถึงที่มาและความหมายของ “การอภิเษก” ที่จะมาสัมพันธ์กับสถานะของความเป็น “กษัตริย์” นำไปสู่ความเข้าใจเรื่อง “รัฐ” ของชนชั้นนำสยามในท้ายที่สุด กล่าวคือ ปัญหาการค้นหาความหมายในพระราชพิธีอภิเษกซึ่งจะแสดงถึงสถานะการดำรงอยู่ของความเป็น “กษัตริย์”^๑ โดยเริ่มจากพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลถามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๘) เกี่ยวกับปัญหาเรื่อง “ปัญจอภิเษก” ซึ่งทรงให้ความสนพระราชหฤทัยถึงลักษณะที่แน่ชัดของ “การอภิเษก” ว่ามีลักษณะเช่นใดบ้าง^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตอบข้อซักถามและถวายความเห็นเกี่ยวกับเรื่อง “การอภิเษก” ไว้ว่า การอภิเษกมี ๕ ประการหรือที่เรียกว่า “ปัญจอภิเษก” โดยสมเด็จพระพิมลธรรมได้คัดมาจากคัมภีร์พระโลกบัญญัติและฎีกาพระมงคลที่ปณี ทรงสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาในรัช

^๑ ก่อนหน้านั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษก ซึ่งเป็น การเฉลิมฉลองการครองราชย์สมบัติครบ ๒๕ ปี เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ มีข้อความใน “ประกาศการราชาภิเษก” ตอน หนึ่งได้กล่าวไว้แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องทั้งการสืบลำดับ และความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์สยามรวมทั้ง ประเพณีในราชสำนักที่จะกล่าวอ้างเพื่อรองรับว่ามีความเก่าแก่จริง ดังความว่า “ทรงพระอนุสรคำนึงถึงมหามงคล พิเศษสมัยเช่นนี้ ได้มีมาแล้วในรัชกาลของพระเจ้าแผ่นดิน ในพระบรมราชวงศ์ต่างๆ ในกรุงทวารวดีศรีอยุธยา โบราณแลกรุงธนบุรี ทั้งในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันซึ่งประดิษฐานแลดำรงกรุงรัตน โกสินทรมหินทรายุทธยาบรมราชธานี ณ ประเทศบางกอก ซึ่งเป็นพระบรมราชบรรพบุรุษ นับเรียงลำดับพระเจ้าแผ่นดินถึง ๓๘ พระองค์ แล้ว...” ใน พระราชพิธีราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ (ตอนที่ ๑ - ๓) จาก เอกสาร ร.๕ หมายเลข ว. ๘/๒ และ ว. ๘/๓ เรื่องงานพระราชพิธีราชาภิเษกใน ศิลปากร, ๑๔, ๔ (พฤศจิกายน, ๒๕๑๓): ๖๕ - ๘๔; ศิลปากร, ๑๔, ๕ (มกราคม, ๒๕๑๔): ๒๐ - ๔๕ และ ศิลปากร, ๑๔, ๖ (มีนาคม, ๒๕๑๔): ๒๕ - ๕๔. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^๒ สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคม ทูลเกล้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓. มีข้อสังเกตในที่นี้ว่าวาระการ ได้ตอบเพื่อค้นหาความจริงนี้เกิดภายหลังจากที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเฉลิมฉลองพระราชพิธีราชาภิเษกไปแล้วและใกล้ เข้าสู่วาระการเฉลิมฉลองพระราชพิธีมังคลาภิเษกในอีกสี่ปีข้างหน้า คือปีวอก (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๕๑) ซึ่งจะได้ มีการน้อมเกล้าฯ ถวาย “พระบรมรูปทรงม้า” แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัยของพระเจ้าทรงธรรม หากพิจารณาจากภาษาจะพบว่าที่จริงแล้วพระคัมภีร์ดังกล่าวมีอายุ
ค่อนข้างใหม่ อีกทั้งไม่มีรายชื่ออยู่ในบัญชีพระไตรปิฎกหอหลวงที่กรุงเทพฯ^๕

นอกจากนี้จากเอกสารลายพระหัตถ์ฉบับเดียวกันยังได้ทรงอธิบายความหมายของการ
อภิเษกทั้งห้าประการ ดังนี้

อินทราภิเษก - ทรงอธิบายว่า “น่าจะเป็นอย่างอินเดียกระมัง จะคิดเทียบกับกาลไกลก็ไม
ค่อยสนิท จะเป็นอภิเษกที่มี by grace of God เมื่อประเทศขาดเจ้าผู้ที่จะสืบสันตติวงศ์ ประชุมชน
พร้อมกันอัญเชิญท่านผู้หนึ่งให้รับอภิเษก แลท่านผู้นั้นหามี claim to the throne ไม่ได้ด้วยเดช
พระเป็นเจ้าหรือด้วยบุญมีมาเองก็ได้รับการอภิเษก หรือมิฉะนั้น” เทียบเคียง (เอกสารเลื่อนไม่
สามารถอ่านได้) แปลว่า nation พร้อมใจกันอัญเชิญเจ้าเมืองอื่นมาครอง เช่นพระเจ้าแผ่นดินกรีกใน
บัดนี้...”

โกคาภิเษก - ทรงอธิบายว่า “โกคาภิเษกนั้นพอเห็นทาง เทียบในเรื่องพราหมณ์ครองเมือง
เช่นในอัมมกุฎสูตรในที่ทนิทาย สลักชั้นชวรรค กล่าวถึงพราหมณ์โยกขระศาติครองเมืองออกกฎ
ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานเป็นพรหมไทย ความนี้ก็น่าจะได้แก่การอภิเษกเป็นเจ้า
ผู้ปกครองเมืองหรือเจ้าประเทศราช ดังนี้สมควรกับบาทที่พระวินัยแก้ศัพท์ราชาโน ในทฎติยปาราชิก
สิกขาบท วางลำดับว่า พระราชานั้นคือ พระราชาในแผ่นดิน พระราชาในประเทศ ผู้ปกครองแ
มณฑล ผู้ครองสมบัติในราชอาณา ฯลฯ สันนิษฐานความเหตุเหล่านี้โกคาภิเษกสำหรับตำแหน่ง
ต่ำกว่าพระเจ้าแผ่นดิน...”

ปราบดาภิเษก - “...น่าจะมิมีมูลมาแต่อภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินผู้บูชายัญอุสุมธฯ”

ราชาภิเษก - “เข้าใจกันอยู่แล้วว่า อภิเษกสืบสันตติวงศ์”

อภิเษก - “...น่าจะมิมีมูลมาจากสวยมวระ หรือการที่คล้ายคลึงกัน”^{๖๖}

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงไม่แน่ว่าพระทัยต่อ
ความเห็นดังกล่าวนี้ ซึ่งเรื่อง “การอภิเษก” น่าจะอยู่ในวาระเร่งด่วนที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนพระราชหฤทัยอยู่มาก จะเห็นได้จากลายพระราชหัตถ์เลขชาติ
พระราชทานความเห็นในวันถัดมาทันที กล่าวคือ ปัญหาเรื่องการค้นหาลักษณะและความหมายของ
“การอภิเษก” ยังไม่เป็นที่กระจ่างชัดและพอพระราชหฤทัย โดยทรงอธิบายความเห็นที่ชี้ให้เห็นว่า

^๕ สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคม
ทูลเกล้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

สมัยของพระเจ้าทรงธรรม หากพิจารณาจากภาษาจะพบว่าที่จริงแล้วพระคัมภีร์ดังกล่าวมีอายุค่อนข้างใหม่ อีกทั้งไม่มีรายชื่ออยู่ในบัญชีพระไตรปิฎกหอหลวงที่กรุงเทพฯ^๕

นอกจากนี้จากเอกสารลายพระหัตถ์ฉบับเดียวกันยังได้ทรงอธิบายความหมายของการอภิเษกทั้งห้าประการ ดังนี้

อินทราภิเษก - ทรงอธิบายว่า “น่าจะเป็นอย่างอินเดียกรรมมัง จะคิดเทียบกับกาลใกล้ก็ไม่ค่อยสนิท จะเป็นอภิเษกที่มี by grace of God เมื่อประเทศขาดเจ้าผู้ที่จะสืบสันตติวงศ์ ประชุมชนพร้อมกันอัญเชิญท่านผู้หนึ่งให้รับอภิเษก แลท่านผู้นั้นหามี claim to the throne ไม่ แต่ด้วยเดชพระเป็นเจ้าหรือด้วยบุญมีมาเองก็ได้รับการอภิเษก หรือมิฉะนั้นเทียบกับเสียง (เอกสารเลื่อนไม่สามารถอ่านได้) แปลว่า nation พร้อมใจกันอัญเชิญเจ้าเมืองอื่นมาครอง เช่นพระเจ้าแผ่นดินกรีกในบัดนี้...”

โกคาภิเษก - ทรงอธิบายว่า “โกคาภิเษกนั้นพอเห็นทาง เทียบในเรื่องพราหมณ์ครองเมือง เช่นในอัมมัญญสูตรในที่จกนิกาย สัตกขันธวรรค กล่าวถึงพราหมณ์โยกยะระสาดีครองเมืองออกกัฏฐะที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานเป็นพรหมไทย ความนัยนี้น่าจะได้แก่การอภิเษกเป็นเจ้าผู้ปกครองเมืองหรือเจ้าประเทศราช ดังนี้สมควรกับบาปที่พระวินัยแก่ศัพทราชาโน ในทุกติยปาราชิก สิกขาบท วางลำดับว่า พระราชานั้นคือ พระราชาในแผ่นดิน พระราชาในประเทศ ผู้ปกครองแคว้น มณฑล ผู้ครองสมบัติในรวางษ์สีมา ฯลฯ สันนิษฐานความเหตุเหล่านี้โกคาภิเษกสำหรับตำแหน่งต่ำกว่าพระเจ้าแผ่นดิน...”

ปราบดาภิเษก - “...น่าจะมิมูลมาแต่อภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินผู้บูชาัญญ์สวเมธฯ”

ราชาภิเษก - “เข้าใจกันอยู่แล้วว่า อภิเษกสืบสันตติวงศ์”

อภิเษก - “...น่าจะมิมูลมาจากสวยมวระ หรือการที่คล้ายคลึงกันฯ”^๖

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงไม่แน่ว่าพระทัยต่อความเห็นดังกล่าวนี้ ซึ่งเรื่อง “การอภิเษก” น่าจะอยู่ในวาระเร่งด่วนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนพระราชหฤทัยอยู่มาก จะเห็นได้จากลายพระราชหัตถ์เลขที่พระราชทานความเห็นในวันถัดมาทันที กล่าวคือ ปัญหาเรื่องการค้นหาลักษณะและความหมายของ “การอภิเษก” ยังไม่เป็นที่กระจ่างชัดและพอพระราชหฤทัย โดยทรงอธิบายความเห็นที่ชี้ให้เห็นว่า

^๕ สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลเกล้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

หลักความคิดเรื่อง “การอภิเษก” แต่เดิมไม่ได้มุ่งเน้นจะกล่าวถึงความเป็นพระเจ้าแผ่นดินแต่เพียงอย่างเดียว หากรวมไปถึงวิธีการรดน้ำด้วยซึ่งก็ถือเป็นการอภิเษกชนิดหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงทำให้ “การอภิเษก” มี ๕ ลักษณะ โดยทรงแสดงความเห็นต่อไปว่า “การอภิเษก” มีต้นกำเนิดมาจากอินเดีย และเป็นพิธีทางฝ่ายพราหมณ์ส่งผ่านมาถึงลังกาซึ่งสยามรับอิทธิพลมาอีกทอดหนึ่ง ดังนั้นจึงมิใช่ อิทธิพลทางพุทธศาสนาแต่แรกเริ่ม จะเห็นตัวอย่างได้จากพระราชพิธี “พิธีอินทราภิเษก” ในกฎมณเฑียรบาล นอกจากนี้รัชกาลที่ ๕ ทรงมีข้อวิจารณ์ว่าการประกอบพระราชพิธีไม่ได้ถือปฏิบัติอย่างเข้มงวดนักในฐานะที่พระราชพิธีอภิเษกควรจะเป็น รวมทั้งปัญหาในแง่ทางความหมายด้วย^{๑๑}

^{๑๑} สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓. หมายเหตุ – การสะกดคำ เป็นไปตามต้นฉบับ

ปัญหาในที่นี้คือความผสมปนเประหว่างอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์กับศาสนาพุทธในดินแดนสุวรรณภูมิที่รับอารยธรรมอินเดียเข้ามาใช้ โดยเฉพาะอิทธิพลที่มีต่อการปกครองรัฐ ดังเช่นลักษณะกฎหมายโบราณ “กฎมณเฑียรบาล” ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ได้รับเอาอิทธิพลนี้มาใช้ปฏิบัติ แน่นนอนว่าย่อมต้องถูกปรับเปลี่ยนไปไม่มากนักน้อย ตามความเหมาะสมของสภาพแวดล้อมของดินแดนนั้นๆ ปัญหาที่ โรเบิร์ต แลงกาตีได้อธิบายไว้ในงานเขียนของเขาเรื่อง “วิวัฒนาการแนวความคิดของกฎหมายในพม่าและสยาม,” วิระดา สมสวัสดิ์ แปล ใน มองกฎหมาย (เชียงใหม่: มิตรนาการพิมพ์, ๒๕๒๖). แปลจาก Robert Lingat, “Evolution of the Conception of Law in Burma and Siam,” Journal of the Siam Society, 38, 1 (1950) : 9 – 31. แลงกาตีได้กล่าวว่าการดัดแปลงกฎหมายที่ส่งผลกระทบต่อพม่าและสยามได้รับการส่งผ่านจากอาณาจักรมอญ มีศูนย์กลางที่เมืองสะเทิมหรือสุธรรมวาระซึ่งเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาในกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ต่อมาอาณาจักรมอญถูกพวกพุกามรุกรานและพ่ายแพ้ในที่สุด มรดกสำคัญจากมอญอย่างหนึ่งที่พุกามรับสืบทอดมาคือระบบกฎหมาย โดยมอญได้แต่งพระธรรมศาสตร์เป็นภาษาบาลีมีชื่อว่า “ธรรมสัทถัม” โดยใช้ “ธรรมศาสตร์” ของศาสนาพราหมณ์เป็นแบบอย่าง แต่มีข้อแตกต่างจากพราหมณ์ออกไปหรือเป็นการ “ตัดฐานทางศาสนา” ที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือโลกทัศน์แบบพุทธศาสนา แลงกาตีเสนอว่าการตัดฐานทางศาสนาพราหมณ์ออกไปทำให้ “ธรรมสัทถัม” กลายเป็นประมวลกฎหมายของจรรยา (หน้า ๔๐ – ๔๑) ซึ่งผู้เขียนไม่ขอลงความเห็นในข้อเสนอนี้ แต่ความน่าสนใจกลับอยู่ที่ผู้เรียบเรียงหรือชำระกฎหมายล้วนเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนา และปรากฏเป็นลักษณะทางกฎหมายที่เรียกว่า “มนูของชาวพุทธ” ที่เห็นร่องรอยความสัมพันธ์ระหว่าง “ธรรมสัทถัม” กับตำนานในพระไตรปิฎก กล่าวคือ เป็นการอธิบายบนฐานทางตำนานหนึ่งในพระไตรปิฎกถึงที่มาของ “ธรรมสัทถัม” เริ่มจากการที่ “มหาสมมุติ” ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่ถูกอัญเชิญมาเป็นผู้ปกครองโลก มหาสมมุติทรงมีมหาอำมาตย์ชื่อ “มนู” ผู้มีความเชี่ยวชาญทางด้านกฎหมาย มนูได้รับพระบรมราชโองการให้ไปค้นหากฎหมาย โดยเหาะไปยังสรวงสวรรค์จนถึงกำแพงจักรวาล มนูได้พบกับบทบัญญัติกฎหมายทั้งหลายและสลักเป็นตัวอักษรขนาดใหญ่เท่ากับวัวโตเต็มที่ จึงได้บันทึกไว้เป็นความทรงจำ เมื่อเดินทางกลับมายังโลกมนุษย์ก็ได้ถวายรายงานต่อมหาสมมุติ ดังนั้นเราจึงเรียกชื่อกฎหมายที่ได้มานี้ว่า “มนูธรรมสัทถัม” นี้คือเรื่องราวปรัมปราที่ได้กล่าวถึงที่มาของกฎหมายที่ใช้กันในดินแดนสุวรรณภูมิ ดังนั้นจึงจะเห็นถึงอิทธิพล (จากท้องเรื่องปรัมปรา) ได้ในประมวลกฎหมายที่ลู่วงมาจนถึงสมัย

ความสืบเนื่องในปัญหาเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานความเห็นเพิ่มเติมเรื่อง “การอภิเษก” ว่า

ปราบดาภิเษก - เป็นของคู่กับ “สงครามภิเษก” กล่าวคือ สงครามภิเษกเป็นการอาบนํ้าจะไปทำศึก ส่วน “ปราบดาภิเษก” เป็นการอาบนํ้าเมื่อฆ่าศัตรูตายเป็นตีแล้ว คำอธิบายนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกตัวอย่างประกอบการอธิบายว่า

“...ผู้ที่เป็พระเจ้าแผ่นดินแล้ว เมื่อมีชัยชนะต่อศัตรู เช่น พระนเรศวรปราบพระยา
ละแวกก็่น่าจะทำพิธีปฐมกรรมนั้น น่าจะแปลว่าทำการเบื้องต้นแห่งปราบดาภิเษก
เพราะเหตุว่าการที่ชำระพระบาทด้วยโลหิตเสร็จแล้วก็สงครามภิเษก นั้นคือ
ปราบดาภิเษก”^{๑๒}

รัตน โกสินทร์เมื่กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๕ (เช่น กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗) ที่ได้รวมเข้าระหว่างอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์กับพุทธศาสนาในกฎหมายตราสามดวง เช่น บทที่ว่าด้วย “พระธรรมศาสตร์” ที่ปรากฏนามมหาสมมุติ (หน้า ๑๐) หรือบทอาเศียรในตอนต้นของพระธรรมศาสตร์ที่กล่าวอ้างพระนามพระพุทธเจ้าก็ดูรายละเอียดได้ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๗). สำหรับ “กฎหมายเข็ชบาล” ดูที่หน้า ๖๕ - ๑๕๕ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียน ไม่ได้กำลังจะบอกว่ากฎหมายทั้งหมดที่ถูกระบุขึ้นจะมีอิทธิพลจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมากกว่ากัน แต่เป็นการพิจารณาเพื่อชี้ให้เห็นว่า “ข้อตกลง” ระหว่างการสร้างประเพณีการอภิเษกซึ่งกำลังอยู่ในวาระปฏิบัติ บางครั้งก็เป็นเรื่องของการสันนิษฐานหรือยังไม่ลงความเห็นอย่างถึงที่สุด ลักษณะเช่นนี้จึงเปิดโอกาสให้ผู้สนใจได้ทำการศึกษาต่อไป

^{๑๒} สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามคันฉับ ส่วนการเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

อย่างไรก็ดี พระบรมราชาธิบายเช่นนี้ กับ “ความเป็นจริง” ทางประวัติศาสตร์ทั้งที่เป็นเอกสารบันทึกร่วมสมัย และที่นักประวัติศาสตร์อาชีพในภายหลังพยายามอธิบายเหตุการณ์นี้ทำให้จำต้องสอดคล้องกันไม่ เช่น ข้อเสนอของจันทรฉาย ภัคธริคม เรื่อง ““พระยาละแวก” กับพระราชพิธีปฐมกรรม” ใน รวมบทความประวัติศาสตร์ ๒๐ (๒๕๔๑): ๒๓ - ๕๖. จันทรฉายได้ใช้เอกสารของทางฝ่ายสเปนซึ่งให้ภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไปในอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเธอได้สรุปความในตอนท้ายว่าพระราชพิธีปฐมกรรมมีจริงหรือไม่ จะทดสอบด้วยการวิเคราะห์เอกสารหลักฐานของไทยและเขมรมิได้ เพราะมีข้อสงสัยเคลือบแคลงว่ามีความอคติ จึงต้องทดสอบด้วยการวิเคราะห์ข้อห้อยกันและลักษณะพิธีกรรม ตลอดจนการตรวจสอบข้อเท็จจริงโดยใช้หลักฐานสเปนประกอบการตีความ กระนั้นในที่นี้ เฉพาะประเด็นด้านการสถาปนาอุดมการณ์กับปัญหาเรื่อง “ความจริงแท้” ไม่จำเป็นต้องสอดคล้องเป็นความเดียวกัน ดังที่หลุยส์ อัลตุสแซร์ได้กล่าวไว้ว่า “อุดมการณ์ไม่มีประวัติศาสตร์” และจะเห็นได้ถึงการคลี่คลายของคำและความหมายของ “การปราบดาภิเษก” ของชนชั้นนำสยามที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า จากลักษณะเช่นนี้นำไปสู่การเข้าใจว่าถึงที่สุดแล้ว “อุดมการณ์” ด้านหนึ่งเป็นกระบวนการสร้างที่จะ

ราชาภิเษก - ทรงมีความเห็นว่าไม่ใช่ว่าเพียงแต่การแต่งงานในวงศ์เดียวกันเท่านั้น และภายหลังจากการราชาภิเษกแล้วก็ไม่จำเป็นที่เจ้านายพระองค์นั้นๆ จะได้รับการขึ้นครองราชย์โดยทันที ทรงอธิบายไว้ดังนี้

“...ปรากฏว่าความเข้าใจผิดใหญ่กันมาเสียแต่ครูบาอาจารย์เก่าแก่ จนตลอดเลยไปถึงไม่ใช่ว่าเรื่องในพระพุทธศาสนาเช่นรามเกียรติ์ ก็ว่าทำวทศรฐจะมอบสมบัติให้พระราม หาได้ว่าจะตั้งเป็นเขวราชเช่นเขาเปลออกมาตรงๆ จากภาษาสันสกฤตฤไม่ ความเข้าใจผิดอันนี้เกินลึกลับซึ่งมากมาจนคนแต่งหนังสือเรื่องวงษาจักรๆ ก็ต้องพลอยนึกเรื่องตามไปเช่นนั้นด้วย สุดแต่ลูกจะมีเมียพ่อต้องออกจากราชสมบัติ ถ้ายังอยู่ยังไม่มียเมียใครก็ไม่ต้องตั้งให้เป็นเจ้าแผ่นดิน เหตุใดเป็นเจ้าแผ่นดินจึงเป็นต้องมียเมียเดิวนั้น ให้พ่อซึ่งอายุยังไม่ถึง ๔๐ ปีต้องเป็นพระเจ้าหลวง แลบางทีพระเจ้าหลวงองค์แรกอายุได้ ๕๐ เศษลูกที่เป็นเจ้าแผ่นดินจ้จะต้องออกเพราะหลานจะมีเมีย องค์ที่เป็นพระชนกจะต้องมาเป็นพระเจ้าหลวงแทน พระโอรยอาจจะต้องเป็นพระเจ้าเถร อไรไปอีกอย่าง บางทีจะถึง ๔ ต่อก็ได้ ถ้าทั้งข้างฝ่ายที่เขากล่าวว่าพระเกษงออกแล้วออกทรงผนวชแบบคายดึกว่ามาก ที่นั่งอยู่เป็นคฤหัสถ์เช่นนั้นมาเป็นเจ้าแผ่นดินซ้อนกัน จะเป็นผู้แต่งฤผู้แปลเข้าใจผิดก็ตาม ช่างน่าเกลียดจริงๆ ไม่ได้พิเคราะห์ให้รอบคอบเลย ที่ที่ควรจะสังเกตได้ก็มีอยู่เป็นอันมาก ความซัดนี้หม่อมฉันไม่ได้ฟังนิกเดิวนั้น ได้กล่าวเตือนมานานแล้ว แต่หาได้ไปประชันหน้ากับผู้ใดไม่ด้วยไม่มีเหตุที่จะกล่าวถึง บัดนี้มีช่องที่ควรจะพูดแล้ว...”^{๑๑}

มูรธาภิเษก - ทรงกล่าวว่ามีลักษณะดังนี้

“คำที่ขัตติยราชผู้ได้มูรธาภิเษกแล้ว หรือขัตติยราชอันยังไม่ได้มูรธาภิเษก เข้าใจกันว่าขัตติยราชคนแรกเป็นเจ้าแผ่นดิน ขัตติยราชคนหลังเป็นเจ้านายฤเป็นเจ้าแผ่นดินแต่ไม่ได้ราชาภิเษก ความเข้าใจเช่นนี้หม่อมฉันเข้าใจว่าผิดด้วยไม่ถ้อยมันเสียว่าผู้ที่ได้ตรงสหัสธาราองค์เดียวเป็นผู้ได้มูรธาภิเษก การที่เป็นเช่นนี้ จะเป็นด้วยได้เห็นตำรา

กลายเป็นวัฒนธรรมทางสังคม แม้ว่าบ่อยครั้งที่ต้นตออื่นๆ ยังไม่ปรากฏความชัดเจนในตัวของมันเอง หากแต่เป็นการให้ความหมายแก่วัตถุประสงคืันๆ และส่งผ่านไปพร้อมกับอำนาจบังคับบัญชา

^{๑๑} สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ ส่วนการเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง อย่างไรก็ตามพระราชวิจารณ์นี้ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้ดังจะมีรายละเอียดข้างหน้า

อภิเชก แต่อ่านไม่เข้าใจๆ ไม่ได้เห็นตำราดูเสียแล้วเป็นแต่เล่าสืบๆ กันมาแต่งหนังสือก็แต่งไปตามเข้าใจผิด...”^{๑๔}

อินทราภิเชก และโลกาภิเชก – “จะกล่าวไปให้พ้นจากกุไม่ไปเว จึงปล่อยไว้ถวายให้ทรงนึกบ้าง... ฤาอินทเขาจะหมายเอาราชาภิเชกเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองได้บ้างกระมัง ข้อที่พระอินทจะเอาไรมาก็ให้ฤาจะมาเถยนั้น มันลึกซึ้งเหลือเกิน”^{๑๕}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลตอบกระแสพระราชดำรัสโดยเฉพาะเรื่อง “อินทราภิเชก” และ “โลกาภิเชก” ปราบกฏาถพระหัตถ์เมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน สกเดียวกัน ความว่า

“...ข้อที่ทรงเว้นอินทราภิเชกแลโลกาภิเชกไว้ให้เป็นภาระของอาตมาภาพเป็นผู้คิดนั้นเป็นการหนักอยู่ ชังไม่แน่งแก้ไขจนเขียนมาถึงเรื่องพระนันท จึงเกิดปัญญามขึ้นว่าโลกาภิเชกได้แก่พิธีรดน้ำขึ้นเรือนใหม่เกี่ยวกับการครองสมบัติแน่แล้ว เทียบตามข้อนี้คงเป็นพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรหรือเฉลิมถวัลยราชสมบัติ ก็จะเส็งเอาอภิเชกชนิดนี้เอง ส่วนอินทราภิเชกนั้นเทียบกับคำว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นสมมติเทวราช ก็น่าจะเป็นอย่างทรงพระราชดำริเห็น คงจะเป็นอภิเชกที่เฉลิมพระเกียรติยศขึ้นไปกว่าราชาภิเชก แต่ยังมีกว่าทุกอภิเชก...”^{๑๖}

สำหรับปัญหาเรื่องการอภิเชกลักษณะอื่นๆ ทรงยอมรับตามพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้การซักถามเรื่องการอภิเชกจะยังไม่มีคำตอบเป็นที่น่าพอใจ แต่ความรู้ที่จะกลายเป็นเกณฑ์มาตรฐานของ “ธรรมเนียมราชประเพณี” อันนำไปสู่การอธิบายลักษณะเฉพาะของความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงครองราชย์สมบัติอยู่ขณะนั้นให้มีหลักเกณฑ์ จากพระราชดำริข้างต้นต่อมาได้

^{๑๔} สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “พระราชหัตถเลขาทรงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๖} สจข. ร. ๕ ศ. ๘/๑, “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ ในสำเนาลายพระหัตถ์ฉบับนี้ได้รับูปาดพิงถึงพระราชหัตถ์เลขาด่วนวันที่ ๑๗ และวันที่ ๑๘ อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่ปรากฏพบสำเนาพระราชหัตถ์เลขาด่วนฉบับวันที่ ๑๗ ในเอกสารไมโครฟิล์มแต่อย่างใด

กลายเป็นงานพระราชนิพนธ์เพื่อใช้เป็นบรรทัดฐานของราชประเพณี ทั้งนี้เป็นเพราะมีความชัดเจนในการอธิบายถึงการอภิเษกมากขึ้น จะเห็นได้จากรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึง “ปัญจราชาภิเษก” ว่าเป็นลักษณะราชาภิเษกที่มีแก่พระมหากษัตริย์มีห้าประการคือ “มงคลอินทราชาภิเษก”, “มงคลโกคาภิเษก”, “มงคลปราบดาภิเษก”, “มงคลราชาภิเษก” และ “มงคลอุภิเษก”^{๑๘} ซึ่งลักษณะทั้งห้าประการนี้ก็เพื่อใช้อธิบายสถานะของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงขึ้นครองราชย์สมบัติทั้งอดีต ปัจจุบันและในอนาคต ดังพระบรมราชาธิบายว่า

มงคลอินทราชาภิเษก ทรงอธิบายว่าคือการที่สมเด็จพระมรินทราธิราชเอาเครื่องปัญจกุธภัณฑ์ทั้งห้ามาถวาย เมื่อจะได้ราชสมบัตินั้นก็ดี และเสด็จบุษยพระพิชัยราชรถมาจรดฝ่าพระบาทด้วยฤทธิอำนาจวาสนามุนั้นก็ดี ลักษณะสามประการนี้ได้ชื่อว่า “อินทราชาภิเษก”^{๑๘}

มงคลโกคาภิเษก ทรงอธิบายว่า “เป็นชาติตระกูลพราหมณ์มหาศาล มีโภคยโศครุยศสมบัติอันบริบูรณ์ หรือเป็นชาติตระกูลมหาเศรษฐี มียศบริวารและทรัพย์สมบัติอันรุ่งเรืองสมควรที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ อันจะเป็นเจ้าพิภพปกครองอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลาย นอกจากนั้นแล้วผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ในแบบโกคาภิเษกนี้จะต้องรู้จักลักษณะแห่งราชธรรมและตราฐธรรม รวมทั้งทศกุต”^{๑๙}

มงคลปราบดาภิเษก “...เกิดจากการที่ตระกูลกษัตริย์ขัดศึกราชมีอำนาจรบพุ่งและได้บ้านเมือง และราชสมบัติด้วยฤทธิอาณาจักร มีชัยชนะแก่ศัตรู โดยมีได้จะล่วงเข้ามาประทุษร้ายแก่พระมหากษัตริย์องค์นั้น”^{๒๐}

มงคลราชาภิเษก คือเมื่อสมเด็จพระบิดาและพระมารดาทรงพระชราภาพแล้ว และทรงเห็นว่าพระราชโอรสและพระราชบุตรีนี้เป็นสวัสดิเชื้อชาติเนื้อพระวงศ์แก่กัน และพระญาติวงศ์ทั้งสี่ตระกูลนั้นเห็นสมควรแก่พระลักษณะซึ่งจะเป็นพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์^{๒๐}

^{๑๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ปัญจราชาภิเษก” ใน **รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศตรี งาน สุตสรศักดิ์ ฌ ฌาปนกิจสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร วันเสาร์ที่ ๑๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖ (กรุงเทพฯ: เอดีสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑.**

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน. **หมายเหตุ** - การเน้นตัวหนาเป็นของผู้อ้าง

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน.

มงคลอุกฤษฏ์ คือเมื่อสมเด็จพระบิดามารดาที่มีชาติตระกูลเสมอกัน มากระทำมงคลวิวาหะ อุกฤษฏ์ให้ปกครองกันตามพระวงศาต้นดานของเราก็คือ หรือทั้งจากเหล่ากษัตริย์จากต่างประเทศก็ตี ซึ่งเห็นเป็นสุขุมขัดติยชาติ เมื่อมาราชาภิเษกด้วยพระญาติพระวงศ์ของเราก็คือ เป็นสวัสดิชาติ^{๒๖}

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญพระทัยเกี่ยวกับเรื่อง สถานะของการดำรงความเป็นกษัตริย์ ในฐานะที่ทรงเป็นองค์อธิปัตย์ที่มีสถานะถูกต้องชอบธรรม และลักษณะอีกประการแห่งความเป็นกษัตริย์ที่ทรงปฏิเสธคือ การอภิเษกแบบ “ราชาภิเษก” ที่ความเป็นกษัตริย์คู่ไม่มีความแน่นอนนักหากใช้มาครวัดทางช่วงอายุขัยเป็นตัวกำหนดเพราะความเป็นกษัตริย์ที่ครองราชย์สมบัติต้องมีความมั่นคง ซึ่งเป็นการขจัดปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติที่มีมาก่อนหน้า ถึงที่สุดแล้วชุดคำอธิบายเช่นนี้เองที่จะกลายเป็นแบบแผนปฏิบัติในลักษณะที่เรียกว่า “ธรรมเนียมราชตระกูล” อันเป็นแบบแผนมาตรฐานแห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านที่เป็นการกำหนดถึงพิธีกรรมของการเข้าสู่ความเป็นพระมหากษัตริย์จะต้องผ่านแบบแผนของพระราชพิธีอภิเษกอย่างน้อยในฐานะเป็นการ ได้มาซึ่งอำนาจที่มีสิทธิธรรมรองรับ^{๒๗} ความหมายของการอภิเษกจะนำไปสู่การเชื่อมโยงความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ถูกประดิษฐ์ให้สำคัญขึ้นจากความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพิธี ที่ต้องผ่านกระบวนการทางศาสนา จนในที่สุดความสำคัญของพระมหากษัตริย์จะกลายเป็น “เหตุผล” ในการดำรงอยู่แห่งรัฐอย่างไม่สามารถตัดขาดออกจากกันได้ ดังจะอภิปรายให้เห็นความสัมพันธ์ของกระบวนการดังกล่าวข้างหน้า

^{๒๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ปัญจราชาภิเษก” ใน **รวมเรื่องราวภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า**, หน้า ๒.

^{๒๗} การกำหนดเกณฑ์พระราชพิธีการอภิเษกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ส่งผลถึงการพระราชพิธีขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ในลำดับต่อมา และไม่เฉพาะแต่เรื่องของ “พิธีการ” เท่านั้น คติธรรมที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงอ้างความชอบธรรมหรือพระบรมราชโองการ ก็เป็นสิ่งสำคัญในการมีอยู่แห่งกษัตริย์ที่แท้จริง จะเห็นแบบแผนเช่นนี้ได้จากการประกอบพระราชพิธีอภิเษกของกษัตริย์รัชกาลปัจจุบัน รายละเอียดสามารถดูได้ใน **พระราชพิธีราชาภิเษกสมรส** สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์วัลย์ศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอังคารที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๔). โดยเฉพาะในส่วนพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร **“เรื่องบรมราชาภิเษก”** (รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้ที่หน้า ๒๖๕ - ๒๘๐) ซึ่งมีที่มาจากทรงบรรยายถวายในหลวงรัชกาลที่ ๕ หน้าพระที่นั่ง ณ สยามสมาคมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ โดยทรงบรรยายรายละเอียดบนเงื่อนไขขอความเป็นกษัตริย์บนพื้นฐานคติ “ธรรมลักษณะแห่งกษัตริย์” ต่อมาพระนิพนธ์ฉบับนี้ได้รับการแปลเผยแพร่สู่โลกสากลเป็นภาษาอังกฤษ

ก. ธรรมเนียมในการกล่าวอาเศียรวาทสดุดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์

นอกจากปัญหาการสืบค้นเรื่อง “การอภิเษก” ที่เป็นการให้ความสำคัญแก่องค์อธิปัตย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้สร้างชุดความรู้ที่ให้ความสำคัญกับสถานะ และความสำคัญของพระมหากษัตริย์จากการแสดงพระธรรมเทศนาในหลายวาระ งานพระนิพนธ์เหล่านี้ได้นำไปสู่การประกอบเข้าเป็นรูปร่างเดียวกัน เพื่อให้คำและสนับสนุนต่อความคิด ความเชื่อ หรือความคาดหวังที่จะกลายมาเป็นอุดมการณ์รัฐ กล่าวได้ว่า การกิจของพระสงฆ์ในการเทศนาเพื่อกล่าวอาเศียรวาทเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์อาจดูเป็นเรื่องธรรมดา ซึ่งพระธรรมเทศนาก็เป็นการแสดงออกที่จะทำให้เห็นถึงกระบวนการก่อรูปทางความคิด ในฐานะที่จะกลายเป็นการก่อร่าง อุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม การอภิปรายในที่นี้เป็นการเสนอให้เห็นถึงการประกอบเข้าด้วยกันของ หัวข้อพระธรรมเทศนาที่ถูกแสดงในวโรกาสต่างๆ ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็นสามลักษณะด้วยกันคือ

๑. พระมงคลวิเสสกลา^{๒๔} เป็นเทศนาพิเศษประเภทหนึ่งซึ่งพรรณนาถึงพระราชกรรยาของพระมหากษัตริย์ เพื่อประโยชน์ในการที่จะทรงบำเพ็ญราชธรรม และเป็นการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้ถาวรไปนิตย์^{๒๕} เพราะพระมหากษัตริย์ได้รับการกล่าวอ้างว่าเป็น “ที่สูงที่สุดใน

^{๒๔} พระมงคลวิเสสกลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเริ่มแสดงตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ไปจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ปรากฏหัวข้อธรรมที่ทรงแสดงดังนี้ ร.ศ. ๑๑๕ ปุพเพกตปุญญตา, อตตสัมมาเปฉิธิ, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๐ อปายนธรรม, อรรณจริยา, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๑ สัทธา สัมปทา, สามีถลิษะ, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๒ พาหุสังจะ, อุบายโกศ, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๓ สมานัตตดา, การุญญาทา, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๔ เมตตาปุเรจาริกตา, ปฏิสันถารกุสลา, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๕ กาลัญญาตา, ปุคตสังคหะ, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๖ วิริยสมบัติ, โลกัตถจริยา, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๗ มิตรสมบัติ, มัตตัญญาตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย ร.ศ. ๑๒๘ ธรรมภายิคัตถยาริษฐาน ร.ศ. ๑๒๙ กัตตุกัมมตา ฉันทะ, ปุคตัญญาตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย, คำถวายพระพร, รตนัตถปาวาติยาจนคาลา พ.ศ. ๒๔๕๓ ปุพเพกตปุญญตา, อตตสัมมาเปฉิธิ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๔ อปายนธรรม, สติสัมปชัญญา, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๕ ขันติ, โสรัจจะ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๖ สังคหะ, มัททวะ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๗ สัทธาสัมปทา, เทศนาโกศ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๘ รัชมกามาตา, อตถกามาตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๕๙ อทาขวะ, ยาจโยคตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๖๐ ปฏิวุเทสวาสะ, ปฏิวุปการิตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๖๑ ไมตรี, สังจะ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๖๒ สหกรรม, สันติ, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๖๓ ธิติ, ตาพิตา, รัฐฐาธิปาโลนบาย พ.ศ. ๒๔๖๔ กาลัญญาตา, อรรณจริยา, รัฐฐาธิปาโลนบาย หมายเหตุ – ประเภทของ ศักราชใช้ตามที่มาของเอกสาร

^{๒๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมงคลวิเสสกลา, มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์อุทิศส่วนพระกุศลถวาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในวันที่

มนุษย์นิกาย” อันเป็นการยากที่จะมีใครกล้าถวายโอวาทได้โดยตรงต่อหน้าพระพักตร์ คงนั้นเมื่อเข้าสู่วาระโอกาสทางศาสนพิธี พระสงฆ์จึงถือโอกาสกล่าวเทศนาให้ ณ ที่แสดงธรรมเพื่อชักนำให้ราษฎรตลอดจนพระมหากษัตริย์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสมาทาน

สำหรับ “ประเพณี” การถวายพระมงคลวิเสศกถาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เริ่มจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ครั้งยังเป็นพระศาสนโศภณ^{๒๖} ได้ถวายพระธรรมเทศนาจนสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ได้สิ้นพระชนม์ ต่อมาจึงตกเป็นพระธุระของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๒๗} และทรงกระทำเรื่อยมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ อันเป็นปีที่พระองค์สิ้นพระชนม์ ปัจจุบันประเพณีการถวายพระมงคลวิเสศกถายังคงถือปฏิบัติอยู่^{๒๘}

๒. พระธรรมเทศนา^{๒๙} เป็นการเน้นย้ำทางความคิดที่ชี้ให้เห็นถึงความเป็น “อุดมการณ์รัฐ” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงผ่านพระธรรมเทศนาตามวาระโอกาสต่างๆ โดยถูกกล่าวอ้างบนพื้นฐานของ “ขนบธรรมเนียมประเพณี” ที่ถูกสร้างขึ้นมานบนพื้นฐานทางความรู้ของพุทธศาสนา ประกอบกับการอธิบายที่กล่าวว่ากระทำอยู่บนรากฐานความเป็น “โบราณราชประเพณี” หรือ “ธรรมเนียมราชประเพณี” ซึ่งความรู้ดังกล่าวถูกอ้างอิงอยู่บนความเข้าใจที่ว่าเป็นของเก่าแก่ หากต้องไม่ลืมหูลืมตาถึงกระบวนการประดิษฐ์สร้างความรู้ที่เป็นตัวบทหรือหนังสือ จากการเขียนและเรียบเรียงตำราพระราชประเพณีต่างๆ จากสำนึกในช่วงเวลาเดียวกันของบรรดาชนชั้นนำสยาม ปรากฏเป็นงานพระราชนิพนธ์/พระนิพนธ์ เช่น “ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ”^{๓๐}

คล้ายวันสิ้นพระชนม์ปีที่ ๗๓ วันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๓๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้าคำนำ. พระมงคลวิเสศกถาความนี้คัดจากพระนิพนธ์ในการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๕

^{๒๖} อันที่จริงสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ได้ถวายพระมงคลวิเสศกถามาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้ว

^{๒๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมงคลวิเสศกถา, หน้าคำนำ.

^{๒๘} ดูรายละเอียดการถวายพระมงคลวิเสศกถาได้ใน พระมงคลวิเสศกถาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๕, คณะสงฆ์ธรรมยุต ภาค ๔ - ๕ - ๖ - ๗ พิมพ์น้อมเกล้าถวายสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เนื่องในวโรกาสเจริญพระชนมายุ ๕๐ พรรษา ๓ ตุลาคม ๒๕๔๖ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๒๙} ดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา, พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔).

^{๓๐} ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ, ๒ เล่ม พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๕). หนังสือเล่มนี้รวมพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ “ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ” เกิดขึ้นจากกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ

“พระราชพิธี ๑๒ เดือน”^{๑๑} “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” หรือ “ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา”^{๑๒} เป็นต้น ลักษณะร่วมกันอย่างหนึ่งในตัวบทเหล่านี้คือการอธิบายถึง “ขนบธรรมเนียม” ว่าเป็นการสืบทอดความเป็นประเพณีซึ่งเป็นความทรงจำและความเข้าใจร่วมกันทางสังคม ถูกแสดงผ่านออกมาในรูปแบบของระบบทางวัฒนธรรมที่มีรากฐานเป็นเวลายาวนานจะเห็นได้จากลักษณะประเพณี ดังเช่น งานประเพณี เทศกาล (ที่จะกลายเป็นวันนักขัตฤกษ์) หรือแบบเรียนให้จดจำ เป็นต้น กระนั้นลักษณะดังกล่าวไม่ได้เป็นการพิสูจน์ถึงความจริงที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อ หรือความศักดิ์สิทธิ์ที่มีเกี่ยวกับ “วรรณกรรมอาเศียรวาทสวดดี” คือบรรดาพระมหากษัตริย์แห่งราชจักรีวงศ์ เพราะเป็นสิ่งที่ใช้สนับสนุนต่อพระมหากษัตริย์ ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นในการที่จะตัดขาดระหว่าง “ตัวบท” กับ “ความศักดิ์สิทธิ์” ของสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมา และลักษณะทั้งสองด้านนี้ทำงานด้วยพลังการอธิบายที่มีที่มาจากอุดมการณ์ของเหล่าผู้สร้างความรู้

สำหรับตัวอย่าง “พระธรรมเทศนา”^{๑๓} ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดง ได้แก่

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่เป็นสมาชิกของหอพระสมุดวชิรญาณให้ช่วยแต่งเรื่องมาถวายแล้วนำไปลงเป็นตอนๆ ในหนังสือวชิรญาณพิเศษ

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๖). พระราชนิพนธ์นี้รวมพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายในพระนิพนธ์ค่านำว่าเรื่องเหล่านี้เป็นของแต่งขึ้น โดยกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเกี่ยวข้องกับกาการสถาปนาหอพระสมุดวชิรญาณใน พ.ศ. ๒๔๑๑ รัชกาลที่ ๕ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมาชิกหอพระสมุดแต่งเรื่องมาถวายแล้วนำไปลงในหนังสือวชิรญาณพิเศษ โดยพระองค์ได้พระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนขึ้น ดูการอธิบายได้จากพระนิพนธ์ค่านำ หน้า ก. - ข.

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ** (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๕๓).

^{๑๓} นอกจากนี้ธรรมเทศนาอื่นๆที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงไว้มีดังนี้ (ตัวเลขในวงเล็บคือปีที่ทรงแสดงธรรมนั้นๆ เรียงตามลำดับปี) **กรรมกิเลสกลา** (ร.ศ. ๑๐๖), **สังเวชนาบาย** (ร.ศ. ๑๐๗), **มังคลารัมภกลา** (ร.ศ. ๑๐๖ - ๑๐๘), **มงคลคาถาที่ ๑** (ร.ศ. ๑๐๘), **มงคลคาถาที่ ๔** (ร.ศ. ๑๐๘), **มงคลคาถาที่ ๖** (ร.ศ. ๑๐๘), **มงคลคาถาที่ ๑๐** (ร.ศ. ๑๐๘), **ทศพิชราชธรรมจริยาถา** (ร.ศ. ๑๑๒), **เทศนาพิเศษจักรวัตติวรรสูตร** (ร.ศ. ๑๑๖), **ทานมัยบุญญกิริยาวัตถุที่ ๑** (ร.ศ. ๑๑๗), **สาราทานธรรมเทศนา** (ร.ศ. ๑๒๔), **หังสชาดกเทศนา** (ร.ศ. ๑๒๘), **ภราวาสธรรม** (พ.ศ. ๒๔๕๕), **हितธรรมปฏิบัติถกถา** (พ.ศ. ๒๔๕๗), **พระธรรมเทศนาอนุโมทนาบริจาคของมหาชน** (พ.ศ. ๒๔๕๘), **สังคหวัดถุ** (พ.ศ. ๒๔๖๑), **พระกลาอนุโมทนาโชติสวัสดิ์มุนิ** (พ.ศ. ๒๔๖๒), **วังสธรรมสมาทานถา** (พ.ศ. ๒๔๖๒), **คณานุสสติถา** (พ.ศ. ๒๔๖๓), **สัพปุริสธรรมถา** (ไม่ปรากฏปี), **เสขปฏิบัติทาสูตรนิทานถา** (ไม่ปรากฏปี), **อนาลปิณฑกสูตรเทศนา** (ไม่ปรากฏปี), **ชราสูตถกถา** (ไม่ปรากฏปี)

- จตุรงคธรรมสมาคมนกเถา ทรงแสดงถวายรัชกาลที่ ๕ ในพระราชพิธีจุลศตวรรษวิชาวชิเยก เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ เนื้อหาเป็นการกล่าวถึงพระราชประวัติและพระราชกิจในรัชกาลที่ ๔

- พระรัฐประศาสน์ ปุริมภาค ทรงเทศนาถวายในงานพระราชกุศลรัชมงคลเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติย่างเข้าสู่ปีที่ ๔๐ แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสมอด้วยรัชกาลแห่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา เนื้อหาเป็นการแสดงพงสาวดารประเทศไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี

- พระรัฐประศาสน์ ปัจฉิมภาค ทรงแสดงเนื่องในวโรกาสพระราชพิธีรัชมงคลวิชาวชิเยกที่รัชกาลที่ ๕ เสด็จเสวยราชสมบัติครบ ๔๐ ปี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ เนื้อหาเป็นการเทศนาแสดงพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่เริ่มตั้งราชวงศ์จักรีมาจนถึงรัชกาลที่ ๕^{๓๔}

- ทศพิชราชธรรมจรรยาเถา ทรงถวายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเยกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๔

เหล่านี้เป็นต้น

๓. **ศราทธพรเทศนา**^{๓๕} การเทศนาธรรมประเภทนี้กล่าวกันว่าเป็นสิ่งที่เพิ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาททางด้านพุทธศาสนาและ

^{๓๔} ต่อมาพระธรรมเทศนานี้ได้ถูกตีพิมพ์ลงใน **ธรรมจักร** เล่ม ๑๖ ตอนที่ ๔ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓). พระนิพนธ์นี้ถูกทำให้แพร่หลายโดยทางกองวิชาการ กระทรวงธรรมการได้ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับการเรียนวิชาประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ โดยพิมพ์รวมกับเทศนาพระราชประวัติ ๕ รัชกาล คือรัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีที่มาจากพระเถระได้เคยเทศน์ถวายในพระราชพิธีสำคัญต่างๆ หนังสือดังกล่าวได้ถูกใช้เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔ ดู **เทศนาพระราชประวัติและพงสาวดารกรุงเทพฯ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ม.ป.พ.).

^{๓๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ศราทธพรเทศนา**, พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔). การรวบรวมในงานพระนิพนธ์ "ศราทธพรเทศนา" มีทั้งสิ้น ๑๕ กัณฑ์ด้วยกันคือ (ในวงเล็บคือปีที่ทรงแสดงเทศนาเรียงตามลำดับปี) กัณฑ์ที่ ๑ เทศนาพิเศษ (ร.ศ. ๑๑๓) กัณฑ์ที่ ๒ เทศนาพิเศษ (ร.ศ. ๑๑๔) กัณฑ์ที่ ๓ เทศนาพิเศษ (ร.ศ. ๑๑๔) กัณฑ์ที่ ๔ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๑๕) กัณฑ์ที่ ๕ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๑๕) กัณฑ์ที่ ๖ ถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๑๖) กัณฑ์ที่ ๗ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๔๑) กัณฑ์ที่ ๘ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๑๘) กัณฑ์ที่ ๙ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๑๘) กัณฑ์ที่ ๑๐ เทศนาพิเศษ (ร.ศ. ๑๒๐) กัณฑ์ที่ ๑๑ เทศนาพิเศษ (ร.ศ. ๑๒๐) กัณฑ์ที่ ๑๒ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๒๐) กัณฑ์ที่ ๑๓ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๒๑) กัณฑ์ที่ ๑๔ เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระ

อาณาจักร กล่าวคือหากเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นในขณะนั้น ก็จะทรงนำเอาเหตุการณ์นั้นๆ มาใช้เป็นตัวอย่างประกอบการเทศนาธรรม

ง. ธรรมลักษณะแห่งพระมหากษัตริย์

จากลักษณะของพระธรรมเทศนาประเภทต่างๆ ข้างต้นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงนอกเหนือไปจากลักษณะที่เป็นการเทศนาในการพระราชกุศลตามวาระต่างๆ แล้ว ความสำคัญอีกประการคือความหมายภายในของหัวข้อธรรมะที่ทรงแสดงจะนำไปสู่ความเข้าใจถึงสถานะแห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ โดยเป็นการกล่าวถึงชุดหัวข้อธรรมะที่ผู้ปกครองควรพึงปฏิบัติ ประกอบด้วยลักษณะธรรม ๓ ประเภท คือ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ สังคัตถุธรรม ๔ ประการ และจักรวัตติวัตร ๑๒ ประการ มีรายละเอียดดังนี้

๑. จักรวัตติวัตรสูตร^{๑๖} เป็นข้อธรรมะซึ่งอธิบายลักษณะแห่งความเป็นจักรพรรดิ สำหรับความหมายของคำว่า “วัตร” คือหน้าที่ของพระจักรพรรดิที่จะต้องเป็นผู้นิยมนับถือธรรม และเอาพระทัยใส่บรรดาผู้อาศัยอยู่ในแคว้นแคว้นของพระองค์ จักรวัตติวัตรสูตรประกอบด้วยธรรมะ ๑๒ ประการ คือ ๑. การให้อิवाท ๒. การผูกไมตรี ๓. การให้พาหนะ ๔. เกื้อกูลคฤหัสถ์และพราหมณ์ ๕. อนุเคราะห์ชาวชนบท ๖. ตักการสมณพราหมณ์ ๗. ห้ามมิให้เบียดเบียนสัตว์ ๘. ห้ามมิให้ชน

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.ศ. ๑๒๒) กัณฑ์ที่ ๑๕ บุรพทิศานมัสสนธรรม (ร.ศ. ๑๒๒) กัณฑ์ที่ ๑๖ มัตถะยจริยาภลา (ร.ศ. ๑๒๒) กัณฑ์ที่ ๑๗ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (ร.ศ. ๑๒๓) กัณฑ์ที่ ๑๘ วิงสรรณสมทานภลา (ร.ศ. ๑๒๔) กัณฑ์ที่ ๑๙ - ๒๔ สราทธพตเทศนา (ร.ศ. ๑๒๕) กัณฑ์ที่ ๒๕ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓) กัณฑ์ที่ ๒๖ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๔๕) กัณฑ์ที่ ๒๗ ทรงถวายในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๕๒) กัณฑ์ที่ ๒๘ กุมภูปมภลา (ร.ศ. ๑๓๒) กัณฑ์ที่ ๒๙ เทศนาพิเศษ (พ.ศ. ๒๔๖๑) กัณฑ์ที่ ๓๐ พรรณนาพระธรรมข้อเมตตา (พ.ศ. ๒๔๖๒) กัณฑ์ที่ ๓๑ เทศนาพิเศษ (พ.ศ. ๒๔๖๒) กัณฑ์ที่ ๓๒ พระธรรมเทศนาพิเศษ (พ.ศ. ๒๔๖๒) กัณฑ์ที่ ๓๓ พรรณนาความแห่งภักทธกัธคคาลา (พ.ศ. ๒๔๖๓) กัณฑ์ที่ ๓๔ แสดงความแห่งคาลา เย มุมมา (พ.ศ. ๒๔๖๓) กัณฑ์ที่ ๓๕ แสดงความแห่งคาลา เย มุมมา (พ.ศ. ๒๔๖๓) กัณฑ์ที่ ๓๖ พรรณนาอัปมาทธรรม (พ.ศ. ๒๔๖๓) กัณฑ์ที่ ๓๗ พรรณนาความแห่งพุทธอุทยานคาลาที่ ๑ (ไม่ปรากฏปี) กัณฑ์ที่ ๓๘ เทศนาพิเศษ (ไม่ปรากฏปี) กัณฑ์ที่ ๓๙ พุทธอุทยานคาลาที่ ๒ (ไม่ปรากฏปี)

^{๑๖} จาก “อรรถกถาจักรวัตติสูตร คัมภีร์ที่จกนิทาย ปาฏิวารค” ใน พระสูตรต้นปิฎก เล่มที่ ๑๐ พระนิพนธ์นี้ (จากการที่ได้ทรงมีพระธรรมเทศนามาก่อนในเบื้องต้น) เป็นตอนสุดท้ายของทศพิธราชธรรมจรยาติกาที่ทรงถวายในพระราชพิธีรัชดาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕ โดยเรื่องจักรวัตติวัตรสูตรนี้พิมพ์ครั้งแรกใน หนังสือธรรมจกญ, เล่ม ๔ ตอนที่ ๓ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๖.

ทั้งหลายกระทำอกรรมกิจ ๕. พระราชทานทรัพย์เพื่อช่วยในการเลี้ยงชีพ ๑๐. ชักถามธรรมะจากสมณพราหมณ์ ๑๑. ตั้งอยู่ในวิริยจิต ๑๒. ไม่ปรารถนาในลาภที่ไม่ควร

๒. ทศพิชราชธรรมจริยาติกถา^{๓๓} เป็นธรรมะซึ่งกำหนดว่าพระมหากษัตริย์ควรดำรงธรรมะไว้เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร ตลอดจนอาณาประชาราษฎร์ของรัฐตั้งอยู่ในความภักดีต่อพระองค์ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวไว้ว่า

“ก็แลสุภชาติโศลกแสดงธรรม ๑๐ ประการ ซึ่งโบราณบัณฑิตได้กล่าวความเป็นโถวาทนต์ แต่พระมหากษัตริย์ราชาเจ้า ผู้ดำรงรัฐชนบทให้ปรากฏในคัมภีร์ชาดกนี้ แสดงให้เห็นว่าเป็นภานิตของบัณฑิตผู้เกิดนอกพุทธูปาทสมย์มาก่อนภายหลังจึงนำมาร้อยกรองเป็นคำสอนในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา...”^{๓๔}

ทั้งนี้ธรรมะที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงปฏิบัติเกิดจากการสร้างกฎที่เป็นเงื่อนไข ด้วยเหตุผลที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายว่า

“เมื่อพระมหากษัตริย์ราชาเจ้า ดำรงทศพิชราชธรรมนี้ ให้ตั้งบริบูรณ์ด้วยดีในพระองค์ พระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร และอาณาประชาราษฎร์ข้าขอบขัณฑสีมา ย่อมมีความสวามิภักดีนับถือรักใคร่ตั้งใจจะประกอบราชกิจฉลองพระเดชพระคุณ โดยเต็มกำลังกาย และเต็มกำลังความคิด โดยซื่อสัตย์สุจริตมิได้คิดทรยศ ช่วยบำรุงรัฐชนบทให้สมบูรณ์มั่นคงสมดังพระราชประสงค์ทุกประการ เบื้องหน้าแต่นั้น เมื่อทรงพิจารณาด้วยพระปรีชาญาณถึงวุฒิสุภผล ก็จะทรงเห็นคุณธรรมส่วนชอบ ๑๐ อย่างนี้...”^{๓๕}

๓. สังคหัตถุ หรือราชจรรยาวัตร ๔ ประการ ประกอบด้วยข้อธรรมะดังนี้ ประการที่หนึ่ง สุตสเมธี หมายถึงพระปรีชาในการบำรุงัญญาหารให้บริบูรณ์ในพระราชอาณาเขต^{๓๖}

^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ทศพิชราชธรรมจริยาติกถา” ถวายในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒, ใน ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา, หน้า ๓๒ - ๔๖.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ประการที่สอง ปุริสเมธ คือพระปรีชาในความสงเคราะห์บุรุษ^{๔๐} ประการที่สาม สมมาปาส์ เป็นอุบายเครื่องผูกคล้องน้ำใจมนุษย์ให้นิยมยินดี^{๔๑} ประการที่สี่ วาจาเปื่อย มีความหมายว่าตรีศพระวาจาอ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจทำความเป็นที่รักให้เกิด^{๔๒} ทั้งสี่ประการนี้เป็น “อุบาย” ให้เกิดรัฐสมบัติ ซึ่งรวมเรียกเป็นนามบัญญัติว่า “นिरकुशल” อันมีความหมายว่า “สถานที่ราบคาบปราศจากโจรภัย จนถึงมีทวารเรือนไม่ต้องลงกลอน” การอธิบายถึงความหมายดังกล่าวที่ว่าเป็นการครบ ๔ ประการในความเป็นสังคหวัตถุ^{๔๓} ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงกล่าวถึงเหตุที่พระมหากษัตริย์ควรพึงปฏิบัติตามในการปกครองรัฐ ดังทรงอธิบายไว้ว่า

“รัฐชนบท ที่พระมหากษัตริย์ราชาเจ้าทรงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการนี้แล้ว ข่อมมั่งคั่งสมบูรณ์ไพศาล มีโภชนาหารและน้ำควรดื่มเป็นอันมาก ปราศจากโจรอันจะทำให้จลาจล มนุษย์ชาวราษฎร์ต่างคนบันเทิงใจไม่ต้องมีทวารเรือนลงลิ้นกลอนระวังภัยจึงได้กล่าวรัฐสมบัติให้ว่า ‘นिरकुशल’...”^{๔๔}

นอกจากนี้แนวความคิดที่ทรงยกประเด็นข้อธรรมะเรื่อง “นिरकुशल” ขึ้นมายังได้ถูกขยายความต่อไปอีกว่า

“...แสดงถึงกฎสมบัติของพระมหากษัตริย์ราชาเจ้าซึ่งทรงสงเคราะห์ยึดหน่วงน้ำใจประชาชนด้วยสังคหวัตถุสี่ประการนี้ให้มีความยินดีนิบพาน ตั้งใจรับราชการด้วยสวามิภักดิ์ซื่อสัตย์กตัญญูทวาทเป็นเบื้องหน้า ประกอบการค้าขายแสวงหาเลี้ยงชีพโดยธรรม ไม่ต้องกระทำความโจรกรรม แข่งชิงทรัพย์สินของๆ ผู้อื่นมาเลี้ยงชีวิตตน ซึ่งจะก่อการจลาจลให้เกิดในรัฐชนบท เรียบร้อยราบคาบทั้งหมดทั่วทุกสถาน จนทวารเรือนไม่ต้องลงลิ้นกลอนเพื่อระวังโจรภัย...”^{๔๕}

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ทศพิชราชธรรมจริยาธิกถา” ถวายในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒, หน้า ๔๓ - ๔๔.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔ - ๔๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑ - ๔๒.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕ - ๔๖. หมายเหตุ - การเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

จากที่กล่าวมาข้างต้นถึงประเด็นเรื่อง “พระธรรมเทศนา” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายหลักธรรมที่พระมหากษัตริย์พึงมีและควรยึดถือปฏิบัติ จะนำไปสู่กระบวนการถัดมาคือการขยายความและสร้างอธิบายแก่หลักเกณฑ์ที่ทรงตั้งค่าไว้ ซึ่งความสอดคล้องกับความหมายที่จะตามมา ก็เพื่อแสดงให้เห็นถึงสถานะแห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงดำรงสถานะที่ยิ่งใหญ่กว่าคนทั้งปวง ความคิดเช่นนี้จะนำไปสู่ความคลี่คลายต่อความเข้าใจเรื่อง “รัฐ” อาจกล่าวได้ว่าในเบื้องต้นแรกเป็นความเข้าใจเกี่ยวกับ “พระชาติ” แห่งพระมหากษัตริย์ที่ว่าพระมหากษัตริย์นั้นทรงเป็นผู้มีความสำคัญจากลักษณะพิเศษแห่งพระชาติของพระองค์ ก็คือการที่ทรงเป็นทวิชาติซึ่งหมายถึงการเกิดสองครั้ง โดยได้ถือกำเนิดมีชาติเป็นมนุษย์ เช่นคนธรรมดาสามัญ และอีกชาติคือการเกิดเป็นชาติกษัตริย์โดยผ่านการทำพระราชพิธีอภิเษก^{๔๓}

นอกจากการให้ความหมายแก่คำว่า “ชาติ” ที่แปลว่า “กำเนิด” ดังความข้างต้น ในหัวข้อพระธรรมเทศนาเรื่อง “อุภโต สุชาโต โหติ”^{๔๔} ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา โดยทรงเน้นการอธิบายที่ทำให้พระชาติปัจจุบันของพระมหากษัตริย์มี “ความสมบูรณ์” อย่างถึงที่สุดสำนวนหนึ่ง ดังความว่า

“เป็นผู้เกิดมาดี โดยชนกนิทั้งสองฝ่ายไม่ถกกัน มีอุทรที่ถือปฏิสนธิบริสุทธ์ตลอดจนเจ็ดชั้นแห่งบุรพบิดาอันใครๆ ไม่กล้าคัดค้านยกโทษได้”^{๔๕}

^{๔๓} สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก” ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ บรรณาธิการ, **อยู่เมืองไทย: รวบรวมบทความทางสังคมการเมืองเพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริกในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๕๕.

^{๔๔} เป็นตอนหนึ่งของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “หังสชาดกบรรยาย” ใน **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา**, “หังสชาดกบรรยาย” มีที่มาจาก “อรรถกถาวิสตินิบาตชาดกปกรณ์ ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๗” ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะถูกพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในงาน ๑๐๐ วันศพเจ้าจอมมารดาเส ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ โดยหัวข้อพระธรรมเทศนานี้ทรงแสดงในการพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคลในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงไว้เมื่อครั้งเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคลครบ ๕๖ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๘ (๒๔๕๒) ซึ่งเป็นปีที่ทรงเจริญพระชนมายุเท่าสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ และเป็นปีที่เสวยราชสมบัติมาได้ ๔๒ ปี เทศนาเรื่องนี้ทรงแสดงพระราชจริยาคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์แห่งจักรีวงศ์

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

ลักษณะความสำคัญดังกล่าวนำไปสู่ประเด็นทางความคิดเรื่อง “ความสำคัญและสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์” กล่าวคือ ความเป็นพระมหากษัตริย์เมื่อเกิดมาวิชาดีดีกว่าบุคคลธรรมดาสามัญแล้วยังไม่เพียงพอ หากจะต้องเป็นผู้มีภพภูมิอันเต็มเปี่ยมไปด้วยพระบุญญาบารมี ดังทรงกล่าวอธิบายต่อไปว่า

“สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จจกวารมาสู่สยามภพพอเหมาะแก่กาลสมัย รวากับเรื่องพระประณมสมโพธิว่า เหล่าเทวดาสันนิษฐานเห็นเป็นเวลา จึงพร้อมกันไปทูลเชิญอารณาพระโพธิสัตว์เพื่อจุดจากคฤสถูปภพมาจุติในมนุษย์โลก แลยังสัตว์นกรผู้มีอุปนิสัยให้ข้ามพ้นจากโคมสงสารฉะนั้น...”^{๕๐}

การกล่าวความลักษณะเช่นเดียวกันนี้ยังได้ปรากฏซ้ำอีกเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดง “พระธรรมเทศนาเรื่องทศพิธราชธรรมจรียาทิกถา ถวายในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕” โดยมีเนื้อความสำคัญกล่าวดังนี้ว่า

“สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้เสด็จดำรงราชมโหศวรรยาธิปไตยใหม่ ก็เป็นเหมือนสมเด็จพระบรมศาสดาแรกได้ครัสรู้พระอนุตรสัมมาโพธิญาณ เมื่อได้ทรงบำเพ็ญราชธรรมได้สำเร็จประโยชน์แก่ประชาชนผู้อยู่ใต้พระบรมโพธิสมภารก็จักเป็นคู่จสมเด็จพระบรมพราสภะได้ทรงบำเพ็ญพระพุทธานุกิจเสร็จ ทรงเปล่งสุรนาทโวหารว่า “กิจอันใดอันศาสดาผู้มีกรุณาแสวงหาประโยชน์แก่สาวกจะควรกระทำกิจกันนั้น”...”^{๕๑}

นอกจากนั้น ยังทรงกล่าวถึงเหตุผลที่เป็นเงื่อนไขตั้งเป็นความภาคภูมิใจไว้ว่า

“...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สองบุคคลนี้เมื่อเกิดขึ้นในโลก ข่อมเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์สุขแห่งชนเป็นอันมาก เพื่อความต้องการ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสำราญ แห่งชนเป็นอันมาก ทั้งเทวดาและมนุษย์ สองบุคคลนี้คือใคร พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ๑ พระราชาจักรพรรดิ ๑ ดังนี้ ฤๅบิขของพระมหากษัตริยาราชเจ้า จะพึงมี

^{๕๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา เรื่อง พระรัฐประศาสน์ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงจำเริญ พิจาณาปฤชามาตย์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๖ มีนาคม ๒๕๐๐), หน้า ๖๑. เป็นพระรัฐประศาสน์ ปีฉิมภาค ร.ศ. ๑๒๗

^{๕๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ทศพิธราชธรรมจรียาทิกถา” ถวายในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕, หน้า ๑๒๕.

ผลคั่งสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีไว้ละนี้ ก็ด้วยอำนาจทรงบำเพ็ญราชธรรมให้
บริบูรณ์ทุกประการ”^{๕๒}

หรือต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงพระธรรมเทศนาเรื่อง “บุพเพกตปุณญตา” ที่กล่าวถึงลักษณะ
ความเป็นพระมหากษัตริย์ไว้ว่า “คือความที่บุคคลมีบุญได้เคยบำเพ็ญมาในปางก่อน คุณข้อนี้ต่อ
บุคคลผู้มีบูรพาธิการให้พิเศษกว่าสามัญ”^{๕๓}

จากลักษณะของเนื้อความใน “พระธรรมเทศนา” ที่ได้ทรงแสดงข้างต้น จะเห็นได้ว่าการ
เป็นกษัตริย์เกิดจาก “ความเป็นสุชาติ” แห่งองค์พระมหากษัตริย์ซ้ำยังเป็นตำแหน่งที่ตกทอดไปถึงผู้
ที่สืบสายโลหิตแห่งองค์พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นด้วย^{๕๔} กล่าวคือเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕
ปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติที่ผ่านมามีความพยายามทำให้ชัดเจนและถูกต้องโดยการสถาปนา
ตำแหน่ง “มกุฎราชกุมาร” ขึ้น ดังจะเห็นได้จากการออก “ประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคลทิวงคต” ประกาศเมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีระกา สัปตศกศักราช ๑๒๔๗ ด้วยเหตุผล
ที่ว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีการเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้นดังที่ได้
พระราชนิพนธ์เรื่อง “วิจารณ์เรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช” ซึ่งแสดงถึง “ความไม่มี
ระเบียบ” ของผู้ที่จะสืบทอดความเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป^{๕๕} และเมื่อถึงคราวที่สยามต้องมี
สัมพันธไมตรีกับนานาประเทศตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานฯ นำไปสู่ความเข้าใจผิดและเป็น

^{๕๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ทศพิธราชธรรมจริยาภิณฑา” ถวายในงานพระ
ราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕, หน้า ๑๒๖.

^{๕๓} “พระมงคลวิเสสสถาปนาในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๕)” ใน พระมงคลวิเสสสถาปนาในรัชกาลที่ ๕
ถึงรัชกาลที่ ๘, หน้า ๑๔.

^{๕๔} อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ.
๒๔๖๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๘ - ๓๙.

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชนิพนธ์เรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช,”
ใน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร กับเรื่อง
ประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายพงษ์เจริญ สงศิริ ณ เมรุวัดธาตุทอง
วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖), หน้า ๓๑ - ๔๕. พระราชนิพนธ์ทั้งหมดนี้รวมพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๕

คำถามชวนสงสัยต่ออารยประเทศที่เข้ามาติดต่อกับสยาม รวมถึงข้ออ้างถึงภาระความเปลี่ยนแปลงในพระราชทรัพย์ซึ่งต้องใช้รักษาตำแหน่งนี้ไว้ ดังนั้นจึงเห็นสมควรยกเลิกตำแหน่งนี้ไปโดยคุณฎี^{๕๖}

การยกเลิกตำแหน่งวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ ๕ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานะพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ รัชกาลที่ ๕ มีพระราชดำริที่จะพระราชทานตำแหน่ง “มกุฎราชกุมาร” ที่ตัวพระมหากษัตริย์เองจะสามารถกำหนดได้ว่าใครคือผู้สืบทอดที่พระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยโดยโปรดเกล้าฯ ให้มีพระบรมราชโองการเรื่อง “ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕^{๕๗} เพื่อสถาปนาตำแหน่งมกุฎราชกุมารขึ้นเป็นครั้งแรกของรัฐสยาม ในที่นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า

“...ตามพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งปรากฏนามว่ากฏมณเฑียรบาล ที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงประดิษฐ์ขึ้นเมื่อปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ นั้นหาได้มีตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานไม่ และในพงศาวดารก็ไม่ปรากฏการกล่าวถึงจนมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ได้ทรงพระราชกำหนดคักคินาพลเรือนเมื่อจุลศักราช ๘๒๘ ปีจอ อัฐศก จึงได้ปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่าได้ทรงประดิษฐานพระราชโอรสไว้ในที่พระมหาอุปราช แต่ครั้งในรัชกาลต่อๆ มาก็หาได้ตั้งพระมหาอุปราชทุกคราวไม่ รัชกาลที่ ๕ มีพระราชดำริว่าท้ายที่สุดแล้วตำแหน่งที่พระมหาอุปราชที่มีได้ “คงที่อยู่สำหรับแผ่นดิน” แต่เป็นตำแหน่งสำหรับพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระบรมวงศ์ ผู้ซึ่งมีความชอบยิ่งใหญ่เฉพาะพระองค์...”^{๕๘}

^{๕๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคต” ใน **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร...**, หน้า ๕๑. สำหรับคำว่า “คุณฎี” ก็โดยผ่านวาระการประชุมเห็นพ้องร่วมกันในหมู่เสนาบดี แต่กระนั้นประกาศนี้ไม่ได้ระบุชื่อผู้เข้าร่วมประชุมและให้ความเห็นแต่อย่างใด คงมีแต่นามของพระยาศรีสุนทร ไวหารเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ มีข้อสังเกตบางประการในที่นี้ว่า “วิกฤตการณ์วังหน้า” คงจะส่งผลทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นเหตุผลในการยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานฯ ดังความตอนท้ายของประกาศเดียวกันนี้ที่ว่า “...อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นคิดอ่านวุ่นวายมุ่งหมายอย่างหนึ่งใด บรรดาข้าราชการในพระราชวังบวร ก็ให้สมทบเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวังต่อไป ควบคุมผู้คนซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่ตามเดิมให้เป็นการเรียบร้อยอย่าให้แตกหมู่แตกพรรค เหมือนเมื่อกรมพระราชวังบวรยังดำรงอยู่นั้นทุกประการ...” (หน้า ๕๒.)

^{๕๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ” ใน **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร...**, หน้า ๕๑-๕๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน.

ประกาศข้างต้นทำให้ชวนคิดไปได้ว่าถึงที่สุดแล้ว “ความจริง” ในการตั้งพระมหาอุปราช คืออะไร หากจะมีสมมติฐานที่ว่าทั้งพระราชพงสาวดารที่ถูกชำระและสร้างขึ้นมา รวมทั้งการตีความและชำระกฎหมายเข็รบาลจะถูกโยงเข้าสู่ “ความเป็นเหตุเป็นผล” ในการยกเลิกพระราชประเพณีเดิมและประเพณีใหม่ที่ตั้งอยู่บนฐานการเสนอเช่นนี้ ซึ่งในความสอดคล้องเดียวกันนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระดำรัสปรากฏเป็นความคิดเรื่อง “มกุฎราชกุมาร” ความว่า

“ทรงตั้งพระราชประเพณีมีมกุฎราชกุมารเป็นรัชทายาท แทนตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อกันความสับสน ไม่เรียบร้อย ซึ่งเป็นเหตุก่อการฉ้อโกงหรือกบฏในพระราชบรมราชวงศ์ดังที่เคยมีมาในปางหลังเสีย”^{๕๕}

นอกจากนี้ “พระธรรมเทศนาหังสชาดกบรรยาย” ยังได้ทรงแสดงความคิดเรื่อง “ราชารัฐสุต ปญญาณ” ที่ทรงมีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และตำแหน่งรัชทายาท โดยทรงอธิบายถึงที่มาของพระมหากษัตริย์และความสัมพันธ์กับรัฐไว้ดังนี้

“...พระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นนิมิตแห่งรัฐมณฑล อันชนทั้งหลายที่ตั้งเป็นหมู่ ว่าจะมี นายผู้ปกครองคอยป้องกันภัยอันตราย อันจะเกิดแต่ภายนอก และคอยทำนุบำรุงให้อยู่เป็นสุขทั่วกัน พระเจ้าแผ่นดินนั้น คือท่านผู้ได้รับสมมติมีหน้าที่เช่นนั้น โดยได้รับ เลือกลงสรรเฉพาะพระองค์ หรือโดยทรงตำแหน่งเนื่องมาด้วยความเป็นรัชทายาทของพระราชวงศ์”^{๕๖}

จากความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเกี่ยวกับการอ้างถึงแหล่งที่มาทางอำนาจของพระมหากษัตริย์ว่าเป็นความจำเป็นที่รัฐนั้นควรมีหัวหน้าผู้ปกครองคือพระมหากษัตริย์ เพราะทรงมี “พระชาติ” ที่พิเศษกว่าคนธรรมดา รวมถึงผู้ปกครองประเภทอื่น ความสำคัญอีกประการก็คือการเปลี่ยนแปลงทางความคิดที่มีในเรื่อง “กษัตริย์” จากเดิมที่เข้าใจว่ามีความคิดเบื้องหลังเป็นจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ และเป็นรัฐที่ปราศจากอาณาเขตที่แน่ชัด ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อที่ว่า

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา*, หน้า ๕๑. เป็นพระรัฐประศาสน์ ปิจฉิมภาค ร.ศ. ๑๒๗

^{๕๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “หังสชาดกบรรยาย” ใน *พระธรรมเทศนา เรื่อง พระรัฐประศาสน์*, หน้า ๕๖ – ๗. *หมายเหตุ* - การเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นราชาธิราชคือเป็นจักรพรรดิราช หรือธรรมิกราชาธิราชอีกทั้งยังทรงเป็นองค์อวตารแห่งพระวิษณุ^{๖๑} ดังนั้น “พระชาติ” ของพระองค์จึงไม่ได้มีความเป็นมนุษย์ธรรมดาสามัญ ต่อมาทัศนคติทางอำนาจและสิทธิธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ได้เปลี่ยนมาเป็นฐานคติการอธิบายว่าความเป็น “กษัตริย์” เกิดจากพระโพธิสัตว์ได้สั่งสมบุญ บารมีในอดีตชาติจนได้เสวยปัตติบันชาติเป็นพระมหากษัตริย์ เท่านั้นยังไม่พอ อำนาจและสถานะที่พึงมีส่วนหนึ่งต้องผ่านการทำพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์คือพระราชพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งจะทำให้พระองค์ทรงกลายเป็นเทพเจ้าที่มีพระราชอำนาจปกแผ่ไพศาลในพระราชอาณาจักร^{๖๒} “พระธรรมเทศนา” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงได้กล่าวถึงลักษณะความสำคัญใน “พระชาติ” แห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ได้ถูกสร้างเป็นเงื่อนไขดังความข้างต้น และการดำรงอยู่ของพระมหากษัตริย์ถูกทำให้มีอยู่จริง แต่ลำพังการมีอยู่จริงและอำนาจไม่สามารถครอบคลุมความเป็นรัฐได้ทั้งหมด เพราะฉะนั้นจึงต้องมีการกล่าวถึงคุณธรรมที่เป็น “ความรับผิดชอบ” ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีต่อรัฐ ดังปรากฏเป็นหัวข้อธรรมอยู่ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาซึ่งนำไปสู่ความเข้าใจว่าเป็น “ราชจรรยาวัตร” ของพระมหากษัตริย์ราชาธิราชมาแต่ครั้งก่อน โดยเป็นการอ้างถึงพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในการที่จะทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาวัตรที่ทรงดำเนินวิถีแห่งพระมหากษัตริย์^{๖๓}

นอกจากการบำเพ็ญ “ราชจรรยาวัตร” ที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงประกอบเป็นพระราชกรณียกิจตามลักษณะคำสอนทางพุทธศาสนาแล้ว เมื่อรวมเข้ากับพระธรรมเทศนาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดง ทำให้เข้าใจได้ว่าจากพระธรรมเทศนาของพระองค์น่าจะแสดงถึงลักษณะการดำรงอยู่ของสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์ หรือพูดอีกแบบก็คือเป็นลักษณะเฉพาะที่บุคคลซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ต้องทรงปฏิบัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อความสำคัญที่กษัตริย์นั้นต้องมีความสัมพันธ์กับความเป็นไปของรัฐและราษฎรในพระราชอาณาจักร ซึ่งลักษณะ

^{๖๑} อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์..., หน้า ๒๘.

^{๖๒} ดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท” ใน พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ๑ - ๕ ตุลาคม ๒๕๒๑ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๕๑ - ๖๐. ประเด็นเรื่องพระราชอำนาจที่ปกแผ่ทั่วพระราชอาณาจักร นอกจากความเป็นไปได้เชิงทัศนคติแล้ว ความน่าสนใจจากพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันคือรัชกาลที่ ๔ ทรงตระหนักถึงพระราชอำนาจที่สามารถสัมผัสได้จริงคือเรื่องพระราชอาณาเขตของรัฐสยาม โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททำรายงานทุกเกล้าฯ ถวายพระองค์ เพื่อให้ทรงทราบถึงเรื่องเขตแดนที่ติดกับพม่าและอาณาเขตที่ชัดเจนของรัฐสยาม

^{๖๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา, หน้า ๑๘๔ - ๑๘๕.

ดังกล่าวสามารถเข้าใจได้ ดังเช่นข้อความจากพระธรรมเทศนาเรื่อง “พระราชาเป็นประมุขแห่ง มนุษย์” โดยทรงกล่าวถึงลักษณะแห่งพระมหากษัตริย์ไว้ว่า

“พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์ เป็นพอเหมาะเพราะพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นเจ้าของประชาชนเพียงเท่านั้นก็หาไม่ พระองค์ได้ ทรงทำพระราชกรณียะนำพระราชอาณาจักรแลประชาชนให้เจริญสภาพมาจน ตลอดรัชกาลของพระองค์ จักรวาเป็นบุพพการีของประหาราชฎร์ด้วย ควรจะได้ทรง ได้รับความนับถือของเขาทั้งหลายจริงๆ จึงยกเอากระฐั้นขึ้นเป็นบทตั้ง...”^{๖๔}

และในอีกวาระ ดังความว่า

“...นอกจากพระราชจรรยา ที่ได้ทรงบำเพ็ญโดยฐานเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ยัง ทรงพระเมตตาปราณีสนิทสนมกับพระราชวงศ์เสวกามาตย์ ตลอดจนไปจนถึง ราษฎรสามัญ โดยฉันทเป็นมิตร จะพึงเห็นได้ในกิจการต่างๆ เป็นต้นว่าในการบำเพ็ญ พระราชกุศลแลในงานนักขัตฤกษ์ ทรงโยงให้โดยเสด็จพร้อมเจ้าพร้อมข้า เป็นที่ นำยินดี การณ์ดังนี้สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจึงเป็นที่รักที่นับถือของ มหาชนทุกชนทั่วไป ควรแก่พระนามาภิไธยว่า **ปิยมหาราช**”^{๖๕}

จะเห็นได้ว่าลักษณะของพระมหากษัตริย์ อันหมายถึงรัชกาลที่ ๕ (หรืออาจกินความถึง พระมหากษัตริย์พระองค์ที่จะสืบราชสมบัติตามมา) ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร

^{๖๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ปกิณณกถาสิต **“ราชา มุข มนุสสถาน”** พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์ (เคยตีพิมพ์ใน มหาวรรควินัย เล่ม ๒ น้ ๑๑๑), (ม.ป.ป., ม.ป.ท.), หน้าคำนำ ก. - ข. ภายหลังถึงวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ หนังสือฉบับที่ใ้มาจากหอสมุดดำรงราชานุภาพ โดย เจ้าพระยาบรมราชพิมพ์แจกในเทศกาลถวายบังคมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปีศก ๒๔๕๕ และเผยแพร่ครั้งแรกเมื่อครั้งเป็นพระธรรมเทศนาปรากฏอยู่เป็นส่วนหนึ่งใน “พระรัฐประศาสนนัย ปุริม ภาค ร.ศ.๑๒๖” (พ.ศ. ๒๔๕๐) จากประวัติการพิมพ์พระธรรมเทศนานี้จะสังเกตได้ว่าความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นถึงที่สุด แล้วยก็ได้กลายมาเป็นวัฒนธรรมทางสังคมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีส่วนในการ สร้าง และส่วนหนึ่งในนั้นมาจากการถ่ายทอดผ่าน “ประเพณี” การพิมพ์หนังสือถวายทั้งที่เป็นงานมงคล งาน อวมงคล ที่ได้กลายมาเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของสังคมไทยสมัยใหม่

^{๖๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา**, หน้า ๖๐. เป็นพระรัฐประศาสนนัย ปีฉิมภาค ร.ศ. ๑๒๗ **หมายเหตุ** - การเน้นตัวหนาเป็นของผู้อ้าง

ญาณวโรรสทรงกล่าวสวดศุติพระเกียรติ ได้ให้ภาพของพระมหากษัตริย์ในฐานะทรงเป็น “ที่รัก” ของปวงราษฎร ด้วยการอธิบายถึงความสัมพันธ์ที่กระหว่างผู้ปกครองกับคนในปกครอง กล่าวอีกนัยได้ว่า ทรงมีภาพเจ้านายที่เป็นผู้ใช้อำนาจแบบพระคุณมากกว่าที่จะใช้พระเดช โดยเรียกเป็นพระสมัญญานามว่า “พระปิยมหาราช” เพราะความเป็นที่รักนี้เกิดขึ้นจากพระราชกรณียกิจและพระราชกรณียกิจที่ทรงยึดถือปฏิบัติตามหลักธรรมะทางพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า ความคิดเช่นนี้จะกลายเป็นมาตรฐานของความเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป ซึ่งลักษณะการเป็น “กษัตริย์อันเป็นที่รัก” สะท้อนให้เห็นถึงการสร้างความสำคัญของความเป็น “ตัวบุคคล” ที่สัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ แม้ภาวะเช่นนี้จะเป็นที่เข้าใจกันโดยพื้นฐานหากมองในแง่การสรรเสริญพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ทว่า “ความเป็นจริง” และความเข้าใจอีกนัยยะหนึ่งที่มาจาก “ภายใน” ของการสร้างอุดมการณ์เป็นความคิดสืบเนื่องของเหล่ากษัตริย์สยามที่เรียงลำดับลงมาโดยการทำให้ผูกพันกันทางสายเลือด ทั้งทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม ซึ่งนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่เรียกว่า “ราชวงศ์”^{๖๖} โดยเฉพาะราชวงศ์จักรีที่สถานะแห่งความเป็นกษัตริย์ที่สำคัญต้องขึ้นอยู่กับความมั่นคงในการสืบราชสมบัติทางสายโลหิตต่อกันมาและต้องไม่มีปัญหาการแย่งชิงราชสมบัติเหมือนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา

จ. การขยายฐานอุดมการณ์จากพระมหากษัตริย์สู่การเกาะกุมความคิดเรื่องรัฐ

ชนชั้นนำสยามมีทัศนคติต่อการแสดงธรรมะซึ่งเป็นที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปในพระราชอาณาจักรว่าไม่ใช่ลักษณะที่ถูกที่ควร ซึ่งมีความเห็นว่าลักษณะการแสดงธรรมเทศนาเป็นหัวข้อธรรมะสำหรับใช้เทศน์ที่แสดงให้ชาวบ้านทั่วไปรับฟัง และโดยมากมักจะเป็นเรื่องที่เล่าผ่านนิทานหรือเรื่องชาดก ซึ่งได้ถูกพิจารณาว่าเป็นการฟังเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินมากกว่าประโยชน์ที่แท้ ยิ่งไปกว่านั้นยังถูกมองว่า “การฟัง” เช่นนี้ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์หรือซาบซึ้งต่อสรรพธรรมเท่าใดนัก และยังไม่เอื้อต่อกระบวนการส่งเสริมความรู้ ความเข้าใจรวมถึงความประพฤติปฏิบัติของคนทั่วไปให้ดีขึ้นได้ ซึ่งประโยชน์จากการฟังพระธรรมเทศนา “ที่แท้” จะเห็นได้จากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาทูตถามไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสความตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า

“ได้ฟังเทศน์ที่พระครูสังฆปาโมกข์เทศน์ มีเนื้อความเป็นนิทานมาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อยไม่เป็นที่เลื่อมใส เห็นว่าการพระศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเสื่อม

^{๖๖} ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์..., หน้า ๗๕ - ๗๖.

ทรมามาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือ
เหลวๆ ไหลๆ หรือหนังสือที่ลึกลงไป ผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง...”^{๖๓}

ดังนั้นจึงเป็นเหตุผลให้รัชกาลที่ ๕ ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร
ญาณวโรรสให้ทรงแต่งเทศนาธรรมขึ้น โดยใช้จำนวนและการสื่อความที่สามัญชนจะสามารถรับรู้
และเข้าใจได้สะดวก ทั้งนี้ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความถูกต้อง ควรกล่าวด้วยว่า การเข้าไปเป็น
ธุระเช่นนี้จะนำไปสู่การเข้าไปจัดการ “อุดมการณ์” ให้ตรงกับพระราชประสงค์/พระประสงค์ใน
กลุ่มผู้สร้างอุดมการณ์ของสยาม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นลักษณะที่ทำให้อุดมการณ์นั้นเป็นความ
เข้าใจร่วมกัน ทั้งนี้เพราะว่าเมื่อพิจารณาถึงความรู้ที่เป็นแบบมุขปาฐะในขั้นต้นเมื่อถูกแปลงให้เป็น
การสื่อสารซึ่งแผ่พื้นที่กว้างขวางขึ้น เช่น หนังสือแบบเรียน หนังสือธรรมะ เป็นต้น แล้วเสร็จชุด
ความรู้จากอุดมการณ์ที่กลายเป็นคัมภีร์จะถูกส่งออกไปตามวัดต่างๆ ในหัวเมืองเพื่อใช้เป็น
มาตรฐานในการเทศน์และการศึกษาทั่วไปในพระราชอาณาจักรสยาม ต่อมาที่ความรู้ชนิดนี้
จะถูกนำมาใช้เป็นตำราประกอบการศึกษาภาคบังคับสำหรับการเรียน การสอบของคณะสงฆ์
รวมทั้งที่ถูกสอดแทรกอยู่ในเนื้อหาของการศึกษาทางโลกด้วย

ในขั้นตอนนี้คือวิธีขยายความสำคัญของธรรมะแห่งกษัตริย์เข้าไปสู่การให้ค่าและ
ความหมายของ “รัฐ” ที่จะกลายเป็นความจำเป็นและเกี่ยวเนื่องกัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงให้อรรถาธิบายถึงลักษณะแห่งความเป็นกษัตริย์ในเชิงอำนาจหน้าที่
ปรากฏเป็นประเด็นทางความคิด ซึ่งความคิดที่ว่านี้จะมีความสัมพันธ์ไปสู่การชูประเด็นเรื่อง “ชาติ
- ศาสนา - พระมหากษัตริย์” ให้กลายมาเป็น “สถาบันหลักแห่งรัฐ”^{๖๔} ดังปรากฏเป็นความจำเป็น
ดังเช่นทุกวันนี้ จะเห็นได้จากการแสดงพระธรรมเทศนาที่แสดงให้เห็นความคลี่คลายทางความคิดที่
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีส่วนร่วมในการสร้างอุดมการณ์แห่งรัฐ

^{๖๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีกุน
นพศกศักราช ๑๒๔๕” ใน ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรม
เทศนา, หน้าค่านำ ๑๘.

^{๖๔} Eiji Murashima, “The Origin of Modern Official State Ideology in Thailand,” *Journal of
Southeast Asian Studies*, 19, 1 (Mar., 1988): 80. มูราชิม่าได้เสนอว่าอุดมการณ์สมัยใหม่ของรัฐไทยเป็นลักษณะ
แบบ “three in one concepts” กล่าวคือเมื่อเข้าสู่ภาวะแห่งความเป็นสมัยใหม่ของรัฐ แน่นนอนที่ว่าการชูประเด็น
ความสำคัญและการมีอยู่แห่งรัฐนั้นไม่อาจปฏิเสธได้ ทว่ารูปแบบทางความคิดของคำว่า ‘Nation’ กรณีรัฐสยาม/
ไทยในที่นี้มีองค์ประกอบของความคิดเรื่อง “Chat - Religion - King” อยู่ภายในกรอบความคิดใหญ่ของคำว่า
‘Nation’ อีกที

สยามขึ้น ดังที่ปรากฏอยู่ในเทศนาภายิตเรื่อง “พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์” ที่ทรงอธิบายถึงความคิดเกี่ยวกับ “รัฐ” ไว้ว่า “รัฐ” นั้นเกิดจากการที่คนจำนวนหนึ่งได้มาอาศัยอยู่ร่วมกันในดินแดนเดียวกัน และต้องประกอบกิจการงานอาชีพเพื่อเลี้ยงชีวิต บ้างบางครั้งที่มีการกระทบกระทั่งกันจึงจำเป็นต้องมีหัวหน้าผู้ปกครองที่ทรงเห็นชอบว่าเป็น “พระราชา” ไว้คอยทำหน้าที่ประสานประโยชน์แห่งรัฐเพื่อให้เกิดความสงบสุข โดยจัดให้มีการบริหาร การปกครองโดยแบ่งสรรการทำงานตามหน้าที่ที่บุคคลนั้นได้รับมอบหมาย ทรงเรียกว่า “รัฐบาล”^{๖๕} มีหน้าที่ด้านการบริหารและการปกครองภายในรัฐ ได้แก่ หน้าที่ทางด้านการศึกษา การต่างประเทศ^{๖๖} การศาล^{๖๗} การศึกษา^{๖๘} และการศาสนา^{๖๙} อันจะนำมาซึ่งความเจริญแห่งรัฐ กับอีกฝ่ายหนึ่งซึ่งมีหน้าที่ “ทำมาหากิน” เพื่อนำผลผลิตหรือภาษีมามอบให้รัฐสำหรับการใช้ในการบริหารและบำรุงรัฐ โดยทรงเรียกพวกฝ่ายหลังนี้ว่า “ราษฎร”^{๗๐}

หน้าที่และลำดับชั้นเหล่านี้ขึ้นอยู่กับพื้นฐานการสร้างพันธะสัญญาแห่งรัฐ ประกอบกับการกล่าวถึงความสำคัญของพระมหากษัตริย์ว่าคือความจำเป็นในการที่จะต้องมีพระราชาเป็นผู้ปกครองรัฐ ทั้งนี้ก็เพื่อการดำรงอยู่และความเจริญอย่างผาสุกแห่งรัฐ ลักษณะดังกล่าวจะเห็นได้จากพระคำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ได้ตรัสว่า

“อนึ่งจะเปนไทยมีหน้ามีตาเทียมเขา ก็เพราะมีพระราชาปกครองของตนเอง
มหาชน ผู้มีพระราชาปกครอง ตั้งอยู่โดยอิสรภาพสมควรอย่างยิ่งที่จะถนอม
รักษาพระราชาของตน”^{๗๑}

^{๖๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ปกิณณ์กลาสิต “ราชา มุข มนุสสาน์” พระราชา
เป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์, หน้า ๑.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔ - ๕.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒. หมายเหตุ – การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ. สำหรับรายละเอียดประเด็นนี้
สามารถดูได้ใน ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย,” (วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๖ – ๖๒.

จะเห็นได้ว่า ลักษณะแห่งรัฐที่ทรงแสดงอภิปรายมานั้นอยู่บนฐานการอธิบายจากความรู้ทางพุทธศาสนา และความสัมพันธ์ทางความรู้ชนิดนี้เองเมื่อย้อนกลับไปพิจารณาความรู้เดิมของพุทธศาสนาก็จะพบการอธิบายถึงที่มาแห่งรัฐใน “อัครัญญสูตร”^{๑๖} ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน หากแต่วัตถุประสงค์ของ “งานพระนิพนธ์” ฉบับนี้ได้ไปไกลกว่างานเขียนหรืออรรถกถาใดๆ ที่เคยมีมาในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ด้วยเพราะ “พระราชทานเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์” ได้ก้าวผ่านพรมแดนแห่งรัฐในยุคก่อนเกิดมาเป็น “รัฐแบบสมัยใหม่” ซึ่งเป็นไปตามภาวะความรู้ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพยายามสถาปนาให้เป็นจริงขึ้นมา ความแตกต่างที่สำคัญก็คือการตัดมิติทางเวลาที่งานพระนิพนธ์ฉบับนี้ได้กล่าวถึงท้องเรื่องที่เป็นเรื่องราวแบบปรัมปรา เพื่อประโยชน์ต่อการสร้างความเข้าใจ กล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ เวลาที่ทรงกล่าวถึงสอดคล้องกับแนวรัฐประศาสนโยบายต่างๆ ที่ผู้ปกครองรัฐกำลังดำเนินการอยู่ ทำให้การอธิบายถึงท้องเรื่องเป็นเรื่องของมิติปัจจุบัน ดังนั้นจึงไม่มีเหตุจำเป็นใดๆ ที่องค์พระนิพนธ์จะผูกท้องเรื่องไปไกลกว่าที่จะทำให้ผู้รับสารในยุคเปลี่ยนผ่านจะสามารถเห็นเป็นประจักษ์และซึมซาบได้ แต่ลำพังการทำให้เห็นถึงความสำคัญเฉพาะพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกระทำคงไม่พอเพียงต่อการสร้างและทำให้ลักษณะทางอุดมการณ์แห่งรัฐของสยามดำรงอยู่ (เป็นนิรันดร์) ได้ เพราะอย่างน้อยที่สุดแล้วความคิดที่ว่า “พระเจ้าแผ่นดินไม่ตายเลย ตายแต่บุคคล” จึงทำให้ปัจจุบันกษัตริย์ก็ได้รับการกล่าวถวายสรรเสริญพระเกียรติ ซึ่งตั้งอยู่บนชื่อแม่ของพระจริยวัตรและพระราชกรณียกิจที่เป็น “กษัตริย์ทรงธรรม” ด้วยคุณสมบัติที่กษัตริย์นั้นกระทำบนพื้นฐานทางพุทธศาสนา ดังที่กล่าวไว้ในพระธรรมเทศนาตามวโรกาสต่างๆ

^{๑๖} พระไตรปิฎก พระสูตร และอรรถกถา แปล ทิฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔ มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓). ดู “อัครัญญสูตร” หน้า ๑๔๕ - ๑๖๕ และ “อรรถกถาอัครัญญสูตร” หน้า ๑๖๖ - ๑๘๖. ใน “อัครัญญสูตร” ตอน “ว่าด้วยต้นเหตุเกิดอีกขระวามหาสมบัติ กษัตริย์ ราชาน” ได้กล่าวถึงที่มาของรัฐและความจำเป็นที่ต้องมีหัวหน้าปกครองทำหน้าที่ดูแลภายหลังจาก “สัตว์ประเสริฐ” ได้กระทำทุกสิ่งทุกอย่างประการ คือการให้เหตุผลว่า “...อย่างกระนั้นเลย เราควรนับถือสัตว์ผู้หนึ่ง ซึ่งจะว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้ คิดเขียนผู้ที่ควรคิดเขียนได้ ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้ ส่วนพวกเราจักให้ส่วนแบ่งข้าวสาลีแก่ผู้นั้นดังนี้” (หน้า ๑๖๐) ซึ่ง “สัตว์ประเสริฐ” ที่ว่าก็คือ “มหาสมมติ” ในพระสูตรกล่าวไว้ว่า “...ดังนั้นจึงมีผู้เป็นหัวหน้า คือ “มหาสมมติ” เกิดขึ้น และเพราะผู้เป็นหัวหน้าใหญ่แห่งเขตเรียกว่า “กษัตริย์” ส่วน “ราชา” เกิดขึ้นเพราะด้วยผู้ใหญ่นั้นทำให้ชนผู้อื่นยินดีโดยชอบธรรม” (หน้า ๑๖๐) และกล่าวถึง “ลักษณะพิเศษ” ของกษัตริย์ไว้ว่า “กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่มนุษย์มีความรังเกียจด้วย โศคร ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรยา เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์” (หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕).

ทั้งนี้ จะเห็นได้จากเมื่อเลยผ่านรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปแล้ว และอย่างเข้าสู่แผ่นดินใหม่ “พระบรมมหาราชวัง” ที่ถูกแสดงออกมาก็ยังคงแฝงด้วย “โองการ” ที่ถูกกระทำซ้ำอยู่ด้วยดำเนิกร่างของผู้สร้างอุดมการณ์ ซึ่งความพยายามที่จะทำให้อุดมการณ์แห่งรัฐของสยามคงอยู่ต่อไป โดยการย้ายทางความคิดและกลายเป็นเหตุผลเดียวในการดำรงไว้ซึ่งรัฐ ที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นองค์ประกอบสำคัญ หรือเป็นความจำเป็นที่จะทำให้รัฐสยามมีอยู่และเจริญก้าวหน้าตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เป็นโครงเรื่องที่เล่าสืบกันมา ดังจะเห็นได้จากการย้ายทัศนคติความสำคัญของพระมหากษัตริย์ซ้ำอีกครั้งทันทีเมื่อรัฐสยามเข้าสู่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมมหาราชวังเรื่อง “พระมงคลวิเสศสถาปนาเทวสถานถวายเป็นพระอารามหลวง พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๕)” โดยทรงแสดงหัวข้อธรรมะเรื่อง “ปฏิรูปเทศะ” คือหมายถึงการอยู่ในถิ่นอันสมควร ดังเช่นการเลือกสร้างหรือย้ายราชธานี โดยทรงอธิบายความไว้ว่า

“ทั้งนี้ก็เพื่อทรงเลือกหาถิ่นอันเป็นปฏิรูปเทศแห่งการตั้งอยู่ของประชาชาติอันเป็นราชอาณาจักร ด้วยการเลือกหาปฏิรูปเทศได้ตามสมัย กับทั้งความสามารถในการปกครองประชาชาติสยามจึงตั้งเป็นราชอาณาจักรมาได้ยั่งยืนนานจนกาลทุกวันนี้ แม้ถูกชาติอื่นบีบบ้างในคราวที่อ่อนแอ ก็ยังกลับตั้งตัวขึ้นได้อีก”^{๑๖}

นอกจากนี้ ในเทศนาความเดียวกันยังทรงอธิบายความเห็นเพิ่มเติมในเรื่อง “ปฏิรูปเทศ” ไว้อีกว่า “แต่ถิ่นอันเป็นปฏิรูปเทศในสมัยหนึ่ง มาถึงสมัยอื่น ย่อมกลายเป็นมิใช่ปฏิรูปเทศก็ได้ เพราะคติแห่งธรรมมาเปลี่ยนแปลงไปบ้าง”^{๑๗} อันเป็นเหตุให้ถึงที่สุดแล้วทัศนคติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีต่อการดำรงอยู่แห่งรัฐในเวลาปัจจุบัน ย่อมแตกต่างจากรัฐในอดีตตามการให้เหตุผลของพระองค์ที่จะส่งผลต่อลักษณะทางสังคมซึ่งมีที่มาจากเหตุว่า

“...เช่นที่อื่นเป็นทำเลคือว่า มหาชนพากันอพยพไปตั้งเสียดังนั้น ถิ่นเดิมรุ่งโรยลงเจ้าของถิ่นปรารถนาจะรักษาความเป็นปฏิรูปเทศแห่งถิ่นของตนให้คงไว้ จำจะต้องเอาใจใส่ป้องกันแก้ไขให้ทันความเปลี่ยนแปลงแห่งคติธรรมดา และทำนุบำรุงให้มีกำลังเทียบถิ่นใกล้เคียง...”^{๑๘}

^{๑๖} “พระมงคลวิเสศสถาปนาในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๓” ใน พระมงคลวิเสศสถาปนาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๙, หน้า ๑๑๑. หมายเหตุ – การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน.

ดังนั้นในกรณีของ “ความสมบูรณ์” แห่งรัฐสยามจึงได้รับการอธิบายจากตรรกะข้างต้นว่า

“ประเทศสยามนี้ เป็นปฏิรูปประเทศแห่งอิสรภาพของชาติไทย ได้ตั้งสืบกันมานานหลายบุรุษยุค แม้ถูกชาติอื่นข่มขี่ในบางครั้ง ก็ยังกลับตั้งเป็นอิสระขึ้นได้อีก แม้เมื่อประเทศใกล้เคียงที่ได้เคยเป็นคู่ขนานในสงครามตกอยู่ใต้อำนาจแห่งชาติอื่น ข่อมสามารถทรงอยู่ได้ เป็นอย่างนี้ เพราะเป็นปฏิรูปประเทศ ประกอบด้วยความรักถิ่นฐานและความกล้าหาญสามารถป้องกันไว้ของผู้ของชาติและเป็นปฏิรูปประเทศแห่งพระพุทธศาสนาเป็นคู่กับราชอาณาจักรสืบมาจนกาลทุกวันนี้ มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นอุปถัมภ์ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระวิจารณ์พระราชกรณียกิจโดยพระบรมราชาบาย เพื่อป้องกันอิสรภาพและสัมปยุตภาพแห่งรัฐมณฑล...”^{๘๐}

ควรกล่าวด้วยว่า นอกจากความคิดเรื่อง “ปฏิรูปประเทศ” สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้ทรง “เสริม” แนวความคิดเรื่อง “ปฏิรูปการ” ซึ่งมีความหมายว่า ทำให้เหมาะเจาะแก่ท้องถิ่น และยังเป็นการเพิ่มเข้ามาของความคิดที่ทรงมีเกี่ยวกับรัฐอีกประการหนึ่ง จากครั้งที่ทรงแสดงเทศนาธรรมนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังที่ทรงอธิบายถึงที่มาว่า “แม้อยู่ในปฏิรูปประเทศแล้ว แต่หาปฏิรูปการไม่ ข่อมไม่ได้ผลแห่งการอยู่ในถิ่นนั้น เช่น ตั้งอยู่ในประเทศมีพื้นที่เป็นทำเลควรแก่การเพาะปลูกมีการทำนา ...แต่ไม่ตั้งหน้าทำ เป็นต้นข่อมหาเกิดไม่...”^{๘๑} ซึ่งเมื่อรวมความคิดทั้งสองประการเข้าด้วยกัน สยามประเทศตามความเห็นของพระองค์จึงเป็นรัฐที่มีชัยภูมิเหมาะสมและมีการประกอบกิจกรรมที่เอื้อต่อประโยชน์ภายในรัฐ ทั้งนี้ก็ด้วยพระปรีชาญาณของกษัตริย์

ทั้งนี้เรื่องของ “รัฐ” จะถูกขยายปริมณฑลออกไปไม่ว่าจะเป็นเรื่องของขอบเขต และวัตถุประสงค์เพื่อให้สัมพันธ์กับ “สถาบัน” อื่นๆ ทางสังคมที่จะขยายตัวตามไปด้วย จะเห็นได้จากในเวลาต่อมาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้อธิบายความหมายของคำว่า “ชาติ” ในงานพระราชนิพนธ์เรื่อง “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” โดยทรงอธิบายเงื่อนไขของความเป็นชาติไทยที่แท้ข่อมประกอบด้วยลักษณะดังนี้

ภาษา ในที่นี้ลักษณะของ “ภาษา” ถูกพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นมากกว่าสิ่งอื่น และไม่มีสิ่งใดที่จะทำให้คนมีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันมากไปกว่า

^{๘๐} “พระมงคลวิเสสภคณาในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๑” ใน พระมงคลวิเสสภคณาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๑๒. หมายเหตุ - การเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน.

การพูดภาษาเดียวกัน เพราะคุณสมบัติของภาษาข้อหนึ่งเป็นสิ่งซึ่งฝังอยู่ในใจมนุษย์ นับตั้งแต่มนุษย์นั้นมีชีวิต เติบโต มีความคิดและรู้จักเรียนรู้ เพราะฉะนั้นเมื่อบุคคลใดยอมเปลี่ยนภาษาเดิมของตน จึงจัดประเภทบุคคลผู้นั้นได้ว่าแปลงชาติโดยแท้จริง^{๔๒} ซึ่งรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า “...ไม่ควรถือเอาอาการอยู่ได้บังคับใครเป็นหลักแสดงชาติแห่งบุคคล ต้องถือเอาภาษาเป็นใหญ่ และใครพูดภาษาใดแปลว่าจงรักภักดีต่อชาตินั้นโดยจริงใจ ไม่ใช่โดยความจำเป็นชั่วคราว”^{๔๓}

ความจงรักภักดี ทรงอธิบายว่า “...การที่จะตัดสินว่าผู้ใดเป็นชาติใดโดยแท้จริงนั้น ต้องพิจารณาว่าผู้นั้นมีความจงรักภักดีต่อใคร? ถ้าเขาจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เขาจึงจะเป็นไทยแท้ แต่ถ้าใครแสดงตนว่าเป็นอิสระแก่ตน ไม่มีความจงรักภักดีต่อผู้ใดครั้งนี้ ต้องจัดว่าผู้นั้นเป็นคนไม่มีชาติ เพราะคนๆ เดียวหรือหมู่เดียวจะตั้งตนขึ้นเป็นชาติต่างหากหาได้ไม่”^{๔๔}

ดังนั้นจะเห็น ได้ถึงปฏิสัมพันธ์ทางความคิดที่สืบเนื่องมาจากพระราชดำริในเรื่องความจงรักภักดีที่ว่า “การที่แสดงความจงรักภักดีต่อชาติหรือต่อพระมหากษัตริย์นั้น ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องเสียสละอยู่บ้างไม่มากก็น้อย เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดไม่มีความเต็มใจอยู่ที่จะยอมเสียสละความสะดวกส่วนตัวอย่างใดอย่างหนึ่งบ้างแล้ว ก็นับว่าผู้นั้นจะถือธรรมะที่เราให้ชื่อว่า “ภักดี” นั้นไม่ได้เลย”^{๔๕} ซึ่งลักษณะทางความคิดที่เรียกร่องตอบต่อ “ความจงรักภักดี” มีที่มาก่อนหน้านี้เมื่อพิจารณาถึงกระแสพระราชดำรัสเรื่อง “พระราชดำรัสตอบราษฎรในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวไว้ถึงพันธะแห่งความเป็นกษัตริย์ในลักษณะว่า

“คือผู้ที่ได้รับมอบความสุขและความเป็นไทยแห่งชาติไว้ในมือ เราก็ก็นึกอยู่ว่าเราได้เกิดมาเป็นคนไทย และในตระกูลกษัตริย์ อันชาติไทยเรานี้บรรพบุรุษของเราทั้งหลายได้ช่วยกันตั้งขึ้นไว้แล้ว และได้ช่วยกันรักษาสืบต่อกันมา”^{๔๖}

^{๔๒} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ความเป็นชาติโดยแท้จริง, อนุกรรมการรวบรวมและค้นคว้าเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์ ฯลฯ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสำนักพิมพ์รวมสารจัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๑๒.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕ - ๖.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๔๖} “พระราชดำรัสตอบราษฎรในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔” ใน พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรวม ๑๐๐ ครั้ง, หน้า ๑๓. พระราชดำรัสนี้ได้รับการ

ลักษณะดังกล่าวได้นำไปสู่ “ความเป็นเหตุเป็นผล” ในการมีอยู่แห่งรัฐที่ว่า

“ความจริงรักภักดีต่อผู้ดำรงรัฐสีมาอาณาจักร โดยต้องตามนิติธรรมประเพณีประการหนึ่ง ความรักชาติบ้านเมืองและนับถือพระศาสนาประการหนึ่ง ความสามัคคีในคณะและไม่ทำลายซึ่งกันและกันประการหนึ่ง ทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นมูลรากแห่งความมั่นคง จะทำให้ชาติเราดำรงอยู่เป็นไทยได้สมนาม มิเสขที่ที่บรรพบุรุษของเราทั้งหลายได้สู้ก่อสร้าง ปลูกฝังชาติเราไว้ในแคว้นแคว้นแดนสยามนี้”^{๘๑}

กระนั้น ความคิดเรื่องชาติที่ปลูกสร้างกันมาถูกทำให้มีอยู่จริง โดยได้พัฒนามาจากกระบวนการทางความคิดมาสู่กระบวนการทางกฎหมายที่มีผลบังคับใช้ในท้ายที่สุด จะเห็นว่าคุณคิดเรื่องชาติที่ถูกให้ความหมายนี้ ต่อมาได้ถูกบรรจุไว้ใน “ประกาศพระราชบัญญัติสัญชาติ” พ.ศ. ๒๔๕๖ ดังความในมาตรา ๓ กำหนดไว้ว่าบุคคลที่ได้บัญญัติว่าเป็นคนไทยจะต้องมีคุณสมบัติดังนี้

๑. บุคคลผู้ได้กำเนิดแต่บิดาเป็นคนไทย แม้เกิดในพระราชอาณาจักรสยามก็ดี เกิดนอกพระราชอาณาจักรก็ดี
๒. บุคคลผู้ได้กำเนิดแต่มารดาเป็นคนไทย แต่ฝ่ายบิดาไม่ปรากฏ
๓. บุคคลผู้ได้กำเนิดในพระราชอาณาจักรสยาม
๔. หญิงต่างชาติผู้ได้ทำการสมรสกับคนไทยตามกฎหมายประเวณี
๕. คนต่างประเทศผู้ได้แปลงชาติมาถือเอาสัญชาติไทยตามพระราชบัญญัติ^{๘๒}

ถึงที่สุดแล้วสำหรับคำว่า “ชาติ” ในทัศนะของชนชั้นนำสยามมีคำอธิบายที่สอดคล้องกับข้อบัญญัติทางกฎหมาย เช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่าชาติมีลักษณะทางกายภาพคือ มนุษย์ซึ่งมีพืชพันธุ์สืบมาแต่บรรพบุรุษ (คือ ปู่ ย่า ตา ทวด เป็นต้น) เดียวกัน หรืออีกคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า “...ถ้าว่าโดยทางวิทยาศาสตร์ รู้ได้โดยร่างกาย เช่น รูปสีรัษะมีรูปสัณฐานอย่างเดียวกัน ถ้าว่าแต่โดยคติโลก จะพึงสังเกตคือพูดภาษา

ตีพิมพ์ครั้งแรกใน **จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖), หน้า ๑๔๗ - ๑๕๐.

^{๘๑} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ความเป็นชาติโดยแท้จริง**, หน้า ๑๑ - ๑๔.

^{๘๒} เสถียร ทยลักษณ์, **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๕ - ๒๖** (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิมล์, ๒๔๗๘), หน้า ๒๕๗.

เดียวกัน และมักอยู่รวบรวมเป็นประเทศ หรือบ้านเมืองอันเดียวกัน”^{๔๕} และความที่สอดคล้องกันนี้จะเห็นได้จาก “อนุสาสนีที่ได้ให้แก่กองเสือป่า ในวันถือน้ำเข้ากอง ที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๐” ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ได้แสดงให้เห็นถึงความคิดที่สำคัญคือเรื่อง การมีความสามัคคีของคนที่อยู่ร่วมกันเป็นชาติ ดังที่ทรงแสดงความอธิบายไว้ว่า

“...ความสามัคคีร่วมกันย่อมเป็นกำลังแห่งความตั้งมั่นแห่งชาติ ถ้าขาดสามัคคีชาติก็มิแต่จะเสื่อมทรามจนถึงความพินาศก็อาจเป็นไปได้ แมลงผึ้งแค่เป็นสัตว์... ก็ควรเป็นอุทาหรณ์ของมนุษย์ในการป้องกันและบำรุงฝูงของมัน เหตุฉะนั้นท่านทั้งหลายควรถือชาติเป็นสำคัญยิ่งกว่าตน แม้คนผู้หนึ่งๆ เป็นแค่เพียงกระดูกแห่งชาติ แต่รวมกันมากๆ ก็อาจทำให้เสื่อมหรือให้เจริญได้อยู่ จึงควรช่วยกัน... เพื่อความเป็นไทยสมชื่อ ไม่ควรรักษาชีวิตของตนยิ่งกว่ารักชาติ เพราะชีวิตของบุคคลเป็นแต่กระดูกอันหนึ่ง แล้วก็จะดับไป แม้ว่าจะถือว่าจะยังสืบวงศ์ไปได้ ก็ไม่ยั่งยืนอยู่ได้เหมือนชาติ จึงควรถนอมชาติไว้มากกว่า...”^{๔๖}

นอกจากนั้น ยังทรงเน้นลักษณะปฏิบัติที่ประชาชนควรพึงยึดถืออีกกรณีคือความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ดังความในอนุสาสนีคราวเดียวกันดังนี้

“...และชาตินั้น จักต้องมีหัวหน้าผู้จักทำให้ดำเนินไปในกิจการ... พระเจ้าแผ่นดินที่ดี ย่อมเป็นสง่าแห่งชาติ ทำให้มีอำนาจเป็นที่นับถือและขำเกรงของชาติอื่น ผู้ถือชาติเป็นสำคัญ ควรถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญด้วยเหมือนกัน และควรปลงใจกระทำความพระราชบัญชา ด้วยความสามัคคี...”^{๔๗}

^{๔๕} สจช. สบ. ๒.๕๖/๑๒, “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงท่านชายแฉ้ว ‘ตอบคำถามคำว่าชาติ’”. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๔๖} พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ..., หน้า ๑๘ - ๕. นอกจากทรงอธิบายถึงลักษณะของชาติแล้ว ความสามัคคีก็เป็นประเด็นที่ถูกอธิบายควบคู่กับลักษณะของชาติ เพราะความสามัคคีทำให้ชาติเป็นปึกแผ่นและกลายเป็นจริงได้ โปรดดูการอธิบายเรื่องความสามัคคีใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบายเรื่องความสามัคคี (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๕๖).

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

และ

“...ท่านทั้งหลายผู้เป็นพสกนิกรควรมีความสามัคคีในสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า...ตั้งใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ โดยเต็มกำลัง เคารพเชื่อฟังพระราชโองการ ไม่ฟังเห็นประโยชน์ส่วนตนเป็นใหญ่กว่า เมื่อถึงเวลาเมืงชีวิตก็ไม่ฟังคิดเสียดาย อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ย่อมเป็นเหมือนศิระของชาติพวกพสกเป็นเหมือนอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น อวัยวะอื่นมาวิกลเสียหาย ผลกันร้ายพลอยมีถึงศิระด้วย จึงควรทรงเห็นประโยชน์ของพสกนิกรเป็นเช่นเดียวกับประโยชน์แห่งพระองค์ด้วย”^{๕๒}

ในความเข้าใจเดียวกันสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้ทรงกล่าวไว้อีกว่า

“...แม้ได้พระเจ้าแผ่นดินเป็นหัวหน้าเช่นนั้นแล้ว ก็ยังควรมีคุณธรรมคุ้มครองรักษา...ถ้าไร้คุณธรรมข่มตกต่ำหรือตั้งอยู่ไม่ได้ทีเดียว ชาติก็เหมือนกัน ที่บริบูรณ์ด้วยคุณธรรม ข่มจำเริญ ที่ไร้คุณธรรมข่มตกต่ำเลวทราม ข่มถึงความพินาศเป็นที่สุด...”^{๕๓}

อย่างไรก็ดี นอกไปจากความจงรักภักดีที่ราษฎรควรมีต่อผู้ปกครองแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงขยายประเด็นความภักดีนี้ไปถึงความคิดในเรื่อง “ความรักชาติ” ด้วย ซึ่งในที่นี้ “ความรักชาติ” ได้ถูกอธิบายว่าเป็น

“...คำว่ารักชาติหมายความว่ารักแผ่นดินที่เป็นปฏิรูปะเทศถิ่นที่อยู่สุขสำราญของคณะ, ไม่จำเภาะสำหรับตัวเราเท่านั้น, ... ความรักชาติเป็นพยานอัน ๑ แห่งความรู้เรื่อง. แต่ความรักชาติต้องเป็นของจริง ซึ่งแสดงให้ปรากฏชัดทุกสถาน, ไม่เพียงแต่ร้องตะโกนด้วยปากว่ารักชาติ. การรักชาติด้วยปากจะลวงผู้อื่นไปได้ก็แต่

^{๕๒} พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และ ราชพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ..., หน้า ๓๘ - ๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

เพียงชั่วครวมนั้น: ถ้าจะให้ผู้อื่นเชื่อว่ารักจริงต้องแสดงให้เห็นปรากฏด้วยกิริยาและ
ความประพฤติต่อชาติ...”^{๕๔}

จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องชาติจากสิ่งที่เป็นนามธรรมได้ถูกทำให้กลายเป็นจริงที่มนุษย์
สามารถสัมผัสและคิดฝันถึงได้ เพราะชาติกลายเป็นอุดมคติที่มนุษย์จะต้องรักษาและห่วง
ร่วมกันเพื่อการดำรงชาติไว้ ก็โดยอาศัยความประพฤติของคนในชาติเป็นเครื่องมือธำรงชาติ ซึ่ง
ประกอบด้วยความประพฤติห้าประการ ประการแรก คือความเอื้อเฟื้อแก่คนสัญชาติเดียวกัน
ประการที่สอง คือการไม่ประทุษร้ายต่อคนสัญชาติเดียวกัน ประการที่สาม คือการประพฤติตนเป็น
พลเมืองดี ประการที่สี่ คือความเต็มใจยอมเสียสละเพื่อชาติ และประการสุดท้าย คือการรู้จักหวง
และสงวนชาติ^{๕๕}

ลักษณะความประพฤติดังกล่าวมีผลทำให้ชาติที่เป็นองค์ประกอบของความเป็นรัฐได้
กลายเป็นสำนักทางอุดมการณ์ที่ถูกส่งผ่านออกไป จะเห็นได้จากการรับเอารูปแบบทางความคิดเพื่อ
สนองตอบต่อแนวพระราชดำริของพระมหากษัตริย์มาขยายและกล่าวต่อ ส่วนหนึ่งจะเป็นไปตาม
สถานการณ์ร่วมสมัยด้วย เช่น การเกิดสงคราม หรือนโยบายต่างๆ ได้แก่ การสหกรณ์ กิจกรรมเสือ
ป่า และงานพระราชกุศล เป็นต้น ซึ่งมีความคิดเบื้องหลังตั้งอยู่บนพื้นฐานความรู้และกระบวนการ
สร้างหลักธรรมะทางพุทธศาสนา^{๕๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมี
ความใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงเป็นพระปิตุลาและทรงเป็น
สมเด็จพระอุปัชฌาย์ และในส่วนภารกิจเกี่ยวกับรัฐที่ต้องทรงมีส่วนร่วม ไม่เฉพาะแต่ภารกิจ
ทางด้านทหาร หากยังรวมไปถึงการช่วยส่งเสริมนโยบายทางด้านชาตินิยม^{๕๗} ให้เป็นที่กระจาย
ออกไปทั้งในส่วนของการแสดงเทศนาเฉลิมพระเกียรติก็ดี หรือจดหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษรก็

^{๕๔} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทในงานวิสาขบูชา และ แสดงคุณานุคุณ
พระบรมราชานุสาสนี, สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสิริโสภาพัฒนาวดีทรงโปรดให้พิมพ์เป็น
ธรรมเนียมบรรณาการในการบำเพ็ญพระกุศลคล้ายวันสวรรคตพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดบวรนิเวศวิหาร วันที่ ๒๕
พฤศจิกายน ๒๕๐๐ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐), หน้า ๗๔. หมายเหตุ – การสะกดคำ
เป็นไปตามต้นฉบับ.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔ – ๗๘.

^{๕๖} พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส..., หน้า ๑๒๒.

^{๕๗} Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*
(Honolulu: University of Hawai'i Press, 1976), p. 224.

ดี^{๕๔} จะเห็นได้จากพระโอวาทอนุศาสน์ที่ประทานแก่กองเสือป่า ในวันที่ถือน้ำเข้ากองที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๐^{๕๕} ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมุ่งเน้นที่จะแสดงพระธรรมเทศนาเพื่อสรรเสริญความสามัคคี^{๑๐๐} ความมีเกียรติยศ น่ายกย่อง และความมีอิสรภาพ ก็เพื่อเป็นการสนับสนุนให้ประชาชนมีความรักชาติของตน ทรงให้เหตุผลว่าชาติเป็นอะไรที่มากกว่าครอบครัว^{๑๐๑} อันนำไปสู่ประเด็นสำคัญของพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ โดยทรงอธิบายว่า “ถ้าขาดความสามัคคี ชาติก็มีแต่จะเสื่อมทราม จนถึงพินาศก็อาจเป็นไปได้”^{๑๐๒} และที่ชัดเจนในตอนท้ายของพระธรรมเทศนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวว่า

“...ท่านทั้งหลายควรถือชาติเป็นสำคัญยิ่งกว่าตน แม้คนผู้หนึ่งๆ เปนแต่เพียงกะพิกแห่งชาติ แต่รวมกันเข้ามากๆ ก็อาจทำให้เสื่อมหรือให้เจริญได้อยู่ จึงควรช่วยกันอุดหนุนชาติของตนไว้ เพื่อความเปนไทยสมชื่อ ไม่ควรรักชีวิตของตนยิ่งกว่ารักชาติ เพราะชีวิตของบุคคลเปนแต่กะพิกอันหนึ่ง แล้วก็จะดับไป หากจะถือว่ายังจะสืบวงศ์ไปได้ก็ไม่ยั่งยืนอยู่ได้เหมือนชาติ จึงควรถนอมชาติมากกว่า”^{๑๐๓}

กระนั้น ถ้าฟังการมืออยู่ของ “ชาติ” ที่พยายามทำให้เป็น “วัตถุ” ที่สามารถสัมผัสได้ด้านหนึ่ง ย่อมถูกมองว่าต้องมีการขับเคลื่อนไปของชาติ อันนำไปสู่ความคิดที่จำเป็นต้องมี “หัวหน้าแห่งชาติ” ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงกล่าวต่อไปอีกว่า

“...แลชาตินั้นจำเป็นต้องมีหัวหน้าผู้ชักนำไปในกิจการ... หัวหน้านี้แล เรียกว่าพระราชา หรือพระเจ้าแผ่นดิน ชาติที่ขาดหัวหน้าย่อมเปนเหมือนร่างกายที่ปราศจากจิตต์ ... พระเจ้าแผ่นดินที่ดี ย่อมเปนสง่าของชาติ ทำให้มีอำนาจเป็นที่นับถือแลขำเกรงของ

^{๕๔} Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 224.

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบวรวงศ์เธอกรมพระยา วชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสือป่า ในวันที่ถือน้ำเข้ากองที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๐* (พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, ร.ศ. ๑๓๐). หนังสือฉบับนี้จัดพิมพ์ขึ้น โดยพระบรมราชโองการเพื่อจำแนกแก่สมาชิกกองเสือป่า

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒ - ๓.

^{๑๐๑} Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 224.

^{๑๐๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบวรวงศ์เธอกรมพระยา วชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสือป่า...*, หน้า ๔.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔. *หมายเหตุ* - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

ชาติอื่นๆ ผู้ถือชาติเป็นสำคัญ ควรถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญด้วยเหมือนกัน แล
ควรปลงใจกระทำตามพระราชบัญชา ด้วยความสวามิภักดิ์”^{๑๐๔}

เท่านั้นยังไม่พอ ประเด็นเรื่องการเมืองของชาติและรัฐ โดยการมีพระมหากษัตริย์เป็น
“หัวหน้า” ย่อมทำให้ไม่สามารถไปถึงที่สุดได้เพราะการเมืองของ “หัวหน้า” และ “ชาติ” หากไร้ซึ่ง
“คุณธรรม” รัฐนั้นก็ย่อมไม่สามารถจะเจริญรุ่งเรืองไปได้^{๑๐๕} เพราะฉะนั้น การมีคุณธรรมจึงถือเป็น
ความจำเป็นซึ่งมีรากฐานมาจากหลักคำสอนทางศาสนา^{๑๐๖} ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ยวชิรญาณวโรรสได้ทรงกล่าวว่า

“...ถ้าไร้คุณธรรมย่อมตกต่ำหรือตั้งอยู่ไม่ได้ทีเดียวฯ ชาติก็เช่นเหมือนกัน ที่บริบูรณ์
ด้วยคุณธรรมย่อมจำริญ ที่ไร้คุณธรรมย่อมตกต่ำเลวทราม ย่อมพินาศเป็นที่สุดฯ...
เมื่อกล่าวถึงคุณธรรมก็ต้องยกศาสนาขึ้นเป็นใหญ่ฯ แต่คนผู้ไม่สนใจในทางศาสนา
จะพึงเห็นไปว่าศาสนานั้นเป็นคำสอนที่บัญญัติขึ้นในยุคคนยังเขลา สำหรับค่อหรือขู่
คนให้กระทำตามประสงค์ ...คนผู้ไม่รู้จักเลือกถือสาระแห่งพระศาสนา มัวกระทำให้

^{๑๐๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบวรวงศ์เธอกรมพระยา
ยวชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสื่อป่า...**, หน้า ๕ - ๖. **หมายเหตุ** - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ และมี
ข้อสังเกตว่าบรรดาจดหมายที่เป็นลายพระหัตถ์หรือพระธรรมเทศนาความต่างๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยวชิรญาณวโรรสอันแสดงให้เห็นถึงการที่พระองค์ทรงสนับสนุนนโยบายชาตินิยมในรัชกาลที่ ๖
ประเด็นนี้วอลเตอร์ เอฟ เวลลาได้ตั้งข้อสมมติฐานว่าเป็นที่น่าสังเกตว่าลายพระหัตถ์ที่ถวายเนื่องในวโรกาสเฉลิม
พระชนมพรรษาวันที่ ๑ มกราคม ในสามวาระ คือเมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๖, ๑๘๑๘ และ ๑๘๑๙ ได้ถูกแปลเป็นภาษาอังกฤษ
แล้วตีพิมพ์เป็นหนังสือ คือ *The Buddhist Attitude Towards National Defence and Administration, A
Special Allocution by His Holiness Prince Vajiranana Translated into English by One of His Disciples* (n.p.,
1916); *Right Is Right: A Special Allocution by His Holiness Prince Vajiranana Supreme Patriarch of the
Kingdom of Siam* (n.p., 1918); *The Triumph of Right* (Bangkok: Bangkok Daily Mail, 1919). โดยผู้แปลใช้
ชื่อว่า “โดยสานุศิษย์ผู้หนึ่ง” (by one of his disciples) ไม่เป็นที่ต้องสงสัยเลยว่านี่คือผลงานการแปลโดยรัชกาลที่
๖ นั่นเอง ซึ่งเป็นการพิจารณาจากงานพระราชนิพนธ์ พระราชหัตถเลขา และแนวรัฐประศาสน์นโยบายประกอบข้อ
สมมติฐานนี้ ดู Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 225. และโปรดดูเนื้อหาของตัวบทเปรียบเทียบความเทียบกับ
“อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบวรวงศ์เธอกรมพระยวชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสื่อป่า” เป็นตัวอย่างประกอบ
งานแปลภาษาอังกฤษข้างต้น

^{๑๐๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบวรวงศ์เธอกรมพระยา
ยวชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสื่อป่า...** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๑๐๖} Eiji Murashima, ‘The Origin of Modern Official State Ideology in Thailand,’: 80 - 81.

ได้ตั้งบัญญัติแกกัฏฐะที่ว่าไว้ แต่ขจัดกาละแลเทศะของตน... เช่นนี้ย่อมไม่ได้ประโยชน์อยู่เอง... หัวใจแห่งศาสนานั้น ก็คือความใคร่จะประพฤติในทางที่ชอบ ซึ่งตนเห็นว่าเปนถูกแม้หากประพฤติดังนั้น จะไม่เกิดผลงามภายนอก หรือซ้ำกลับจะได้ทุกชั่วคน ก็กล้าทนประพฤติได้ แลความไม่พอใจจะประพฤติในทางที่ผิด ผิน ความความรู้สึกของตนแม้หากไม่กระทำดังนั้น ภัยอันตรายจะมีแก่ตน ก็กล้าทนได้ๆ น้ำใจเช่นนี้ ยังบุทคลให้สมัคประพฤติความดียั่งยืนเสมอไปๆ เหตุดังนั้นท่านทั้งหลายจึงควรเคารพในพระศาสนา แต่ควรรู้จักเลือกสาระประพฤติให้เหมาะแก่การละเทศะแลภูมิของตนๆ"^{๑๐๑}

การช่วยส่งเสริมและสนับสนุนความคิดตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในประเด็นเรื่องการเมืองของชาติ กล่าวคือเป็นการเน้นให้เห็นถึงสถานะและความสำคัญของ “สถาบันหลัก” ทั้งสามคือ ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ที่เป็นองค์ประกอบของความเป็นรัฐสยาม โดยทรงเน้นความสำคัญไปที่พระมหากษัตริย์มากกว่าชุมชนของความเป็นชาติ ซึ่งความเป็นรัฐหรือชาติสยามจะคงอยู่ได้ด้วยการเมืองพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครอง อันส่งผลให้พลเมืองผู้ได้ชื่อว่าเป็นชาวสยามมีหน้าที่ต้องเคารพและธำรงรักษาไว้ ลักษณะประจำกายและใจเช่นนี้นำไปสู่กระบวนการสำคัญของอุดมการณ์คือการสร้างสำนึกเรื่องความสามัคคีให้เกิดขึ้นของคนภายในรัฐ แต่ก็มีเป้าหมายอยู่ที่การรับใช้สถาบันหลักทั้งสามข้างต้น ดังกรณีที่ดินถาวรบ้านเมืองมีสภาวะความไม่เรียบร้อยเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง การกล่าวปลุกเร้าให้ประชาชนที่ได้ชื่อว่าเป็นชาวสยามออกมาทำหน้าที่พิทักษ์ธรรม เพื่อต่อสู้กับภัยจากภายนอกซึ่งตัวรัฐเองถือเป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่ง^{๑๐๒} ดังที่ทรงกล่าวไว้ก่อนที่ประเทศสยามจะตัดสินใจเข้าร่วมสงครามโลกว่า^{๑๐๓}

^{๑๐๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อนุศาสน์ที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ประทานแก่กองเสือป่า...*, หน้า ๕ - ๑๒. *หมายเหตุ* - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๐๒} Prince Patriarch Vajiranana, *The Buddhist Attitude Towards National Defence and Administration*, p. 19.

^{๑๐๓} ในที่นี้ฉลอง สุนทราวาณิชย์ได้อธิบายรายละเอียดเหตุการณ์ในงานวิจัยของเขาถึงปฏิกริยาในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่หนึ่งของบรรดาผู้นำในขณะนั้น จากปฏิสัมพันธ์จากทางฝ่ายรัสเซียเขื่อนายนาลอริส - เมลคอฟ ผู้ซึ่งได้เข้ามาดำรงตำแหน่งเป็นอัครราชทูตรัสเซียประจำที่กรุงเทพฯ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องการเข้าร่วมสงคราม อันนำไปสู่การประชุมกันในหมู่พระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ของสยามถึงท่าทีของสยามต่อการตัดสินใจว่าจะเข้าร่วมหรือไม่ ดังที่ฉลองได้กล่าวอธิบายไว้ว่า “ประเทศไทยอาจต้องถูกปล่อยให้อยู่อย่างโดดเดี่ยวภายหลังสงครามยุติลงและจะต้องเผชิญกับสภาพการณ์อื่นๆ โดยจะไม่ได้ได้รับความเห็น

“...ยิ่งไปกว่านั้นแม้ในยามที่บ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยดีแต่ก็มีความจำเป็นในการเตรียมพร้อมต่อเหตุการณ์อยู่ทุกเมื่อ เพราะไม่สามารถรู้ได้ว่าศัตรูจะเป็นใคร มาในเวลาใด กระนั้นกองทัพสยามหาใช่จะเป็นกองทัพเพื่อการรุกรานผู้อื่น แต่เป็นกองทัพเพื่อผดุงความผาสุกสันติ”^{๑๑๐}

เพราะกองทัพสยามที่จะเข้าร่วมรบได้ชื่อว่าเป็นกองทัพในนามแห่ง “พุทธะ”^{๑๑๑} และเมื่อเข้าร่วมสงครามแล้วพระคัมภีร์ศักดิ์กล่าวได้ถูกถ่ายทอดออกมาอันแสดงให้เห็นถึงความถูกต้องชอบธรรมในการตัดสินพระทัยของรัชกาลที่ ๖^{๑๑๒} ในการเข้าร่วมสงครามและการตัดสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศฝ่ายมหาอำนาจกลางที่ทรงถือว่าเป็นศัตรู ดังความว่า

อกเห็นใจจากนานาประเทศ ถ้ารัฐบาลไทยยังคงไม่ตัดสินใจเข้าร่วมสงครามโลกครั้งนี้ ที่ประชุมก็ได้ลงมติเห็นชอบกับการสนับสนุนให้รัฐบาลไทยตัดสินใจเข้าร่วมสงครามข้างฝ่ายสัมพันธมิตร แต่ที่ประชุมก็แสดงความข้องใจต่อท่าทีของฝ่ายสัมพันธมิตรที่มีความเห็นขัดแย้งกัน ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการที่รัฐบาลไทยจะเข้าสงคราม...” และ “ไม่กี่วันหลังจากนั้นนายลอร์ดริส – เมลคอฟก็ได้เข้าพบกับนายเคอริง (อรรคราชทูตอังกฤษประจำประเทศไทยในเวลานั้น) และได้พยายามที่จะโน้มน้าวให้อรรคราชทูตอังกฤษร่วมมือกับตนและอรรคราชทูตฝรั่งเศสในการชักชวนให้รัฐบาลไทยเข้าสู่สงครามอย่างเป็นทางการ โดยอาศัยเหตุผลที่ว่าพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่มีอิทธิพลในคณะรัฐบาลไทยส่วนมากมีท่าทีสนับสนุนการเข้าสงครามครั้งนี้ เป็นต้นว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกลาโหม และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสซึ่งทั้งสองพระองค์ทรงเป็นที่ “ได้รับความเคารพอย่างสูงจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” อ้างจาก ลลอง สุนทรวาณิชย์, **รัสเซีย – ไทย สมัยรัชกาลที่ ๕ – ๖** (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ม.ป.พ.), หน้า ๔๐๐, ๔๑๑ – ๔๑๕.

ประเด็นข้างต้นมีข้อสงสัยอยู่ว่าเราไม่อาจทราบได้ว่าเฉพาะกรณีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีความคิดจะเข้าร่วมสงครามอยู่ก่อนหน้านั้นจริงเท็จแค่ไหน และถ้าเป็นเช่นนั้นจริงตามที่นายลอร์ดริส – เมลคอฟกล่าวอ้างจริงก็น่าจะถูกสนับสนุนด้วยความเชื่อที่เป็น “อุดมการณ์” ของพระองค์ดังที่ปรากฏออกมาเป็นการแสดงพระธรรมเทศนา และงานพระนิพนธ์ต่างๆ ที่พระองค์ทรงกระทำ

^{๑๑๐} Prince Patriarch Vajiranana, *The Buddhist Attitude Towards National Defence and Administration*, pp. 20 – 21.

^{๑๑๑} Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 227.

^{๑๑๒} ปรากฏเป็นพระราชดำรัสในการนี้คือ “พระราชดำรัสในการประกาศสงครามกับเยอรมันและออสเตรีย ฮังการี ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย วันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐” ความว่า “ดูกรท่านทั้งหลาย อาศัยเหตุที่งานมหาสงครามในยุโรปได้ปรากฏโดยแน่ชัดแล้วว่าเป็นสากลสงคราม ข้าพเจ้าได้วิเคราะห์ดูโดยดีแล้ว รู้สึกว่าการที่กรุงสยามจะเพิกเฉยอยู่ต่อไปอีกนั้นหาได้ไม่ และเมื่อคำนึงถึงผลประโยชน์ของกรุงสยามและสันติภาพของโลกแล้วก็ไม่มีความทางอย่างอื่นที่จะเลือกได้ นอกจากจะต้องประกาศสงครามต่อประเทศเยอรมันนี้

“สมเด็จพระมหาพิศมหาราชสมภารเจ้าทรงประกาศตัดสัมพันธ์ไมตรีและได้ประกาศสงครามกับจักรวรรดิเยอรมันนีและออสเตรีย-ฮังการี ในนามของราชอาณาจักรสยามถือเป็นการสิ้นสุดแห่งสันติกาล ทั้งนี้ก็ด้วยมีพระราชประสงค์ที่จะผดุงไว้ซึ่งธรรมะในระดับสากล เพราะเมื่อธรรมะต้องตกอยู่ในความสั่นคลอนนี้ ความมั่งคั่ง แขนและขา หรือแม้กระทั่งชีวิตทั้งหมดก็จำเป็นต้องเสียสละในคราวที่ถูกเรียกร้อง”^{๑๑๓}

ดังนั้นการต่อสู้เพื่อรักษา “คุณธรรม” จึงไม่เป็นเพียงแค่การแสดงออกถึงความรักชาติเท่านั้น หากยังเป็นเรื่องของศีลธรรมด้วย^{๑๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่าการที่สยามเข้าร่วมสงครามเท่ากับเป็นการประกาศเกียรติภูมิและชื่อเสียงของสยามให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายทั่วโลก เมื่อสงครามโลกครั้งที่หนึ่งสิ้นสุดลงในฐานะที่สยามยืนอยู่ข้างฝ่ายของ

และออสเตรีย ฮังการี ซึ่งจะเพิกเฉยต่อธรรมะระหว่างประเทศโดยมิได้ละลศ รัฐบาลของข้าพเจ้าได้พยายามแล้วที่จะกล่าวชัดเจน ในวิธีที่ประเทศท่ามกลางยุโรปกระทำสงคราม โดยถือว่าเป็นหน้าที่ของผู้เป็นสมาชิกในสมาคมแห่งชาติจะต้องปฏิบัติเป็นเช่นนั้น แต่เมื่อกปรากฏแล้วว่า ประเทศท่ามกลางยุโรปมิได้ใส่ใจต่อคำชัดเจนนั้นๆ แล้วข้าพเจ้าจึงมารู้สึกว่าการที่กรุงสยามจะคงถือความเป็นกลางต่อไปนั้น ไม่ได้อีกแล้ว เป็นความจำเป็นโดยแท้ที่จะต้องทำสงครามด้วย โดยอาศัยความจงรักภักดี และความอุตสาหะวิริยะภาพแห่งเจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารบกทหารเรือ และข้าราชการพลเรือนซึ่งข้าพเจ้าได้มอบให้เป็นผู้กระทำขั้นต้น เพื่อรักษาความสงบและความอยู่สุขแห่งสาธารณชน กิจการนั้นๆ ได้เป็นไปแล้วอย่างเป็นที่พอใจของข้าพเจ้า และโดยมิได้มีอันตรายแก่ผู้หนึ่งผู้ใด และข้าพเจ้าขอขอบใจท่านทั้งหลายที่ได้ปฏิบัติภารกิจในหน้าที่อันกล่าวมาแล้วนั้น เราทั้งหลายได้เข้าข้างฝ่ายผู้กระทำสงคราม เพื่อรักษาความศักดิ์สิทธิ์แห่งธรรมะระหว่างประเทศแล้ว และได้ตั้งใจช่วยสัมพันธ์มิตรผู้กล้าหาญของเราต่อไป จนกว่าจะได้มีการสงบสุขอย่างสมศักดิ์ ข้าพเจ้ามีความเชื่อ โดยแน่วแน่ใจ ในความพยายามด้วยความจงรักภักดี และพร้อมเพรียงแห่งพสกนิกรของข้าพเจ้าทั่วไป และขออานุภาพพระรัตนตรัยจงได้บันดาลผลให้สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคลบังเกิดมีแก่เราทั้งหลายจงทั่วกันเทอญ” อ้างจาก **พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรวม ๑๐๐ ครั้ง** (คณะกรรมการมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์ในงานพระบรมราชานุสรณ์ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๑ – ๑๕๒.

^{๑๑๓} Prince Patriarch Vajiranana, *Right Is Right: A Special Allocution by His Holiness Prince Vajiranana Supreme Patriarch of the Kingdom of Siam*, pp. 24, 29.

^{๑๑๔} Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 226.

ผู้ชนะเหนือฝ่ายมหาอำนาจกลาง^{๑๑๕} เปรียบเสมือนการต่อสู้สองด้านระหว่างความดีและความไม่ดี หรือระหว่างธรรมะในซีกขวากับอธรรมะในซีกซ้ายและจบลงด้วยชัยชนะของความดี^{๑๑๖}

อาจกล่าวได้ว่า สงครามโลกครั้งที่หนึ่งซึ่งเป็นสงครามสมัยใหม่ที่ชาติเล็กๆ อย่างสยามซึ่งมี อาณาเขตตั้งอยู่รายล้อมในหมู่ประเทศที่เป็นอาณานิคมของตะวันตกได้เข้าร่วมสงครามและอยู่ใน ฝ่ายข้างมีชัยชนะ นำมาสู่ผลลัพธ์ “ภายใน” ที่สำคัญกว่าการมีเกียรติภูมิเป็นที่ยอมรับจากภายนอก ก็ คือการตรวจสอบและทำให้ “อุดมการณ์แห่งรัฐ” กลายเป็นความจริงที่ยอมรับทั้งในทางการเมือง และสังคม ซึ่งสุดท้ายแล้วเป็นปลุกเร้าให้พลเมืองมีความรู้สึกและอารมณ์ร่วมกันเมื่อกลไกแห่ง กระบวนการทางอุดมการณ์ได้เริ่มปฏิบัติการและจะส่งผลเป็นปฏิกริยาสนองกลับมา

^{๑๑๕} Prince Patriarch Vajiranana, *The Triumph of Right*, pp. 11, 18 – 21. cited in Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 227.

^{๑๑๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงพระโอวาทโดยนำหัวข้อธรรมมา จากธรรมชาดก อ้างถึงใน Walter F. Vella, *Chaiyo...*, p. 227. และโปรดดูความสำคัญของงานเขียนในวาระนี้ เปรียบเทียบกับความที่ปรากฏในงานพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ธรรมา ธรรมะ สงคราม** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอก พระยาพิชัยสิทธิสงคราม (เข้ม พร โสภณ) ณ เมรุ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔, (กรุงเทพฯ: สามมิตร, ๒๕๑๔). ประกอบการแสดงความสัมพันธ์ทางความคิดระหว่างของชนชั้นนำสยามทั้งสองพระองค์

สำหรับที่มาของงานพระราชนิพนธ์เรื่อง “**ธรรมา ธรรมะ สงคราม**” มีที่มาจากบทพากย์โขนซึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ตามเค้าเรื่องในธรรมชาดก เอกาทสนิบาต โดยทรงกล่าวถึงเหตุที่พระราชนิพนธ์ไว้ว่า “เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนามงคลพิเศษ ซึ่งสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงในงานเฉลิมพระชนมพรรษาปีนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่สมเด็จพระ มหาสมณะทรงเลือกอุทาหรณ์เหมาะสม” หมายเหตุ – การเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง เพื่อแสดงหลักแห่งธรรมะ กับอธรรมะให้ผลไม่เหมือนกัน อีกทั้งเมื่อพิจารณาเรื่องที่ทรงยกมาแสดงนั้น ช่างคล้ายจริงๆ กับกิจการที่ได้ไป แล้วในงานมหาสงครามในยุโรป อันพึงจะยุติในศกนั้นด้วยความปราชัยแห่งฝ่ายผู้ที่ประพฤติละเมิดธรรมะ” สำหรับเนื้อเรื่องอย่างคร่าวๆ กล่าวถึงธรรมเทพบุตรผู้รักษาความเป็นธรรม ซึ่งทุกวันพระจะเสด็จมาดักเตือน ชาวโลกให้ทำความดี ประพฤติกุศลกรรมบท ๑๐ ประการ ฝ่ายอธรรมเทพบุตรผู้ประพฤติชั่วคอยสอนให้ ประชาชนทำชั่ว ประพฤติอกุศลกรรมบท วันหนึ่งเทพบุตรทั้งสองพร้อมด้วยบริวารมาพบกันกลางอากาศ ต่างฝ่าย ไม่ยอมหลีกทางให้แก่กันอธรรมเทพบุตรถือว่ามิฤทธิ์และกำลังมากกว่า ได้ยกเข้าเข้าโจมตีก่อน ธรรมเทพบุตร ผู้ไม่ไหวจวนเจียนจะเสียที แต่อธรรมเทพบุตรเกิดหน้ามืดพลัดตกจากรถ เมื่อถึงพื้นดินก็ถูกธรณีสูบ ธรรมเทพบุตร จึงเป็นฝ่ายมีชัย พระองค์ได้ทรงสั่งสอนประชาชนที่มาชมบารมีให้เห็นว่า ธรรมะและอธรรมะให้ผลไม่เสมอกัน อธรรมนำชน ไปสู่นรกแต่ธรรมนำชน ไปสู่สุคติและธรรมะย่อมชนะอธรรมเสมอ

ฉ. ความคิดเรื่อง “พุทธศาสนา: ศาสนาประจำชาติ”

องค์ประกอบหนึ่งของการมีอยู่แห่งรัฐที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงกำหนดไว้คือการให้ความสำคัญแก่พุทธศาสนา นอกเหนือไปจากการทำหน้าที่ค้าขององค์ประกอบอื่นๆ แห่งรัฐแล้วหน้าที่อีกประการของพุทธศาสนาคือการให้ค่าความดีหรือเป็นการกำหนดซึ่งความคิดเรื่องจริยธรรมขึ้นมา ทั้งนี้จะเห็นได้จากการให้ความสำคัญพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏเป็นลายพระราชหัตถเลขาความว่า

“...เมื่อกล่าวถึงคุณธรรม ย่อมต้องยกศาสนาขึ้นเป็นใหญ่ แต่คนผู้ไม่ได้สนใจในทางศาสนา จะพึงหันไปว่า ศาสนานั้นเป็นคำสอนที่บัญญัติขึ้นในคนยังเขลา สำหรับล่อหรือชักคนให้กระทำตามประสงค์ มาภายหลัง ย่อมเป็นสิ่งคิดขวางแห่งความเป็นไปสะดวกของคนทั้งหลาย ถ้าเข้าใจดังนี้ ก็เหมือนเห็นผู้ใหญ่ผู้ทำประโยชน์ให้ในคราวหนึ่งแล้วลงสมัชมาแล้วว่าอยู่คิด เป็นความเข้าใจมิชอบ คนผู้ไม่รู้จักเลือกถือสาระแห่งศาสนา มัวจะกระทำไม่ได้ดังบัญญัติและกิจวัตรที่ไว้ไว้ แต่ขัดต่อกาละและเทศะของตนหรือกระทำไม่เหมาะแก่ภูมิคน แม้เป็นการงานที่ชอบที่คนพอใจ ก็หาให้ผลอันดีไม่ หัวใจแห่งศาสนา ก็คือใครจะประพฤติในทางที่ชอบ...”^{๑๑๖}

หรือ จากเทศนาเสือป่า กัณฑ์ที่ ๗ ทรงแสดง ณ วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ปรากฏพระราชดำรัสความว่า

“การที่ฝรั่งเขาถือศาสนาคริสต์ง ทำนทั้งหลายหรือว่าเพราะเหตุใด? ฝรั่งเขาเห็นเหมือนกันว่าศาสนาพระพุทธของเรามีธรรมดีเท่าของเขาทุกอย่างหรือดีกว่าของเขา ก็มี แต่ทำไมเขาถือศาสนาพระพุทธไม่ได้? เพราะศาสนาคริสต์งได้ไปถึงเมืองเขาก่อนนาน ปู่ย่าตายายของเขาทั้งหลายได้ถือศาสนาคริสต์งมานานแล้ว ถ้าจะเปลี่ยนมารู้จักว่าดูเหมือนแปลงชาติ”^{๑๑๗}

^{๑๑๖} พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส..., หน้า ๔๐.

^{๑๑๗} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ศาสนาเป็นของสำหรับชาติ,” ใน พระพุทธศาสนา: ศาสนาประจำชาติไทย (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา จัดพิมพ์เผยแพร่ วันวิสาขบูชา ๒๕๒๗), หน้า ๑๒. หมายเหตุ - การเน้นตัวหนาเป็นของผู้อ้าง

นอกจากนั้นแล้ว รัชกาลที่ ๖ ยังได้ทรงกล่าวไว้อีกด้วยว่าการนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสีผิว ซึ่งบ่งบอกความเป็นชาติดังนี้ว่า

“...ถึกนัยหนึ่งตรงกับคำที่เขากล่าวว่า ศาสนาพระพุทธนั้นบางทีจะดี แต่ไม่ใช่ศาสนาสำหรับชนผิวขาว เป็นศาสนาสำหรับชนผิวเหลืองเสียแล้ว ผิวเราสำหรับกับพระพุทธศาสนา ถึงแม้เราจะนิยมความศิวิไลซ์แบบฝรั่งไปถือคริสตศาสนานักว่าเขาจะนิยมนับถือเรา? แท้จริงต้องเปลี่ยนผิวเสียก่อน เขาจึงจะเชื่อ เหตุฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าท่านทั้งหลายเป็นเพื่อนไทยด้วยกัน อย่างไรก็ตามเราก็ลืมผิวของเราไม่ได้ ถึงแม้เราอยากยอมก็เปลี่ยนผิวไม่ได้เมื่อเราจะเปลี่ยนถือศาสนาคริสต์ดังดั่งเขาก็อาจจะดูถูกเมื่อเป็นเช่นนี้ควรหรือเราจะเปลี่ยน? ไม่ควรเลยพระพุทธศาสนาถึงเมืองเราก่อนพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำหรับชาติเรา เราจำเป็นต้องถือด้วยความกตัญญูต่อบิดามารดาและคัมภีร์ของเรามา จจำเป็นต้องถือไม่มีปัญหาอะไร”^{๑๑๕}

ถึงที่สุดแล้วความคิดในเรื่องที่จะมาสนับสนุนอุดมการณ์แห่งรัฐที่กล่าวถึง “สถาบัน” ชาติ และพระมหากษัตริย์นั้น ได้ถูกผูกมัดโดยอาศัยอยู่บนฐานทางพุทธศาสนาอย่างไม่อาจปฏิเสธ ดังที่ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทดังความว่า

“...เมื่อรู้สึกแน่นอนแล้วว่า ศาสนาในสมัยนี้เป็นของที่แยกจากชาติไม่ได้ เป็นของที่ฝรั่งเขานิยมกันแน่นอนแล้ว ศาสนากับชาติไม่แตกต่างกัน ควรเชื่อว่าพวกคนขาวต้องถือคริสต์ คนขาวไปถืออย่างอื่นเขาจะถูกฉนใด ถ้าคนผิวเหลืองอย่างเราไปถือศาสนาคริสต์ จะมีคนรักใคร่ตามหลังอยู่ก็แต่พวกครูสอนศาสนา คือมิชชันนารีเท่านั้น คนอื่นเขาจะถูกฉนนั้น...”^{๑๒๐}

นอกจากนี้ยังได้ทรงเน้นย้ำอีกว่าความคิดเรื่อง “ศาสนาประจำชาติ” เป็นความจำเป็นที่คนทั้งหลายที่ได้ชื่อว่าเป็น “ไทย” จะต้องตั้งมั่นอยู่ในพุทธศาสนาอันทรงประกาศว่าเป็น “ศาสนาสำหรับชาติเรา”^{๑๒๑} สำหรับการรับเอาพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย เมื่อพิจารณาในระดับย่อยลงมาคือ

^{๑๑๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ศาสนาเป็นของสำหรับชาติ,” ใน **พระพุทธศาสนา: ศาสนาประจำชาติไทย**, หน้า ๑๒. **หมายเหตุ** - การเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

การที่คนไทยซึ่งได้ชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกชนต้องประกาศตนเป็น “พุทธมามกะ”^{๑๒๒} ซึ่งเป็นพิธีที่บุคคลผู้นั้นประกาศตนว่าเป็นผู้ที่ยอมรับนับถือและเชื่อในพระพุทธรเจ้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าของพระพุทธรศาสนาเป็นที่นับถือของคน^{๑๒๓} โดยคำกล่าวปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะมีคำแปลเป็นภาษาไทยดังนี้

“ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแม้ปรินิพพานานมาแล้ว และพระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ (คือที่ระลึกนับถือ), ของพระสงฆ์ จงจำข้าพเจ้าไว้ ผู้รับเอาพระพุทธรเจ้าเป็นของตน (คือนับถือพระพุทธรเจ้า)”^{๑๒๔}

เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่าคนที่ได้ชื่อว่าเป็นคนไทยและนับถือพุทธศาสนาจะต้องผ่านพิธีกรรมนี้ และกลายเป็นประเพณีปฏิบัติมาจนทุกวันนี้^{๑๒๕}

ข. ความคิดเรื่องการกำหนดลักษณะแห่ง “ความเป็นพลเมือง”

เพื่อที่จะทำให้อุดมการณ์แห่งรัฐขยายปริมาณออกไปสู่ราษฎรชาวสยาม อันจะนำไปสู่กระบวนการสร้างความเข้าใจเรื่อง “ความเป็นพลเมือง” แห่งรัฐ ดังนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงกำหนดลักษณะของ “คน” ไว้ว่า คนที่เกิดมาต้องมีพันธะติดตัวมาแต่กำเนิดคือต้องอาศัยอยู่ภายใต้การค้ำจุนของบุคคลอื่นๆ ไม่ว่าจะป็นบุพพการี^{๑๒๖} ครู อาจารย์^{๑๒๗} ตลอดจนถึงพระมหากษัตริย์นับตั้งแต่ถือกำเนิดขึ้นมา

^{๑๒๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ,” ใน **อุบายปฏิบัติ: ระเบียบแสดงตนเป็นพุทธมามกะ พุทธประวัติ และ หัวข้อพระพุทธรศาสนา** พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕).

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๒๕} มีข้อสังเกตว่าไม่เพียงแต่ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธเท่านั้นที่ต้องตกอยู่ภายใต้ความเป็นพุทธศาสนิกชน หรือที่เป็นพุทธมามกะ หากการเป็นพุทธศาสนิกชนยังมีภาวะจำแลงที่ศาสนิกชนของศาสนาอื่นๆ ต้องยอมรับความจำแลงนี้จะใคร่รู้ตัวหรือไม่ก็ตาม จะเห็นได้จากการใช้สรรพนามแทนตัวว่า “ข้าพพระพุทธเจ้า” เมื่อใช้กล่าวกับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓** (ม.ป.ท., ๒๔๖๕), หน้า ๒๖, ๒๘ – ๒๙.

“...เกิดมาจำต้องได้รับการอุปการะของท่านผู้อื่นก่อนจึงเป็นอยู่ได้ๆ ...คือ บิดา มารดาและญาติในการเลี้ยงดู ครูบาอาจารย์ที่ทำหน้าที่สั่งสอน และยังต้องอยู่ใต้พระ บารมีของพระมหากษัตริย์ที่ทรงปกครองให้ได้อยู่เป็นสุขปราศจากภัยอันตราย ... รวมทั้งต้องอาศัยพระศาสนาเป็นหลักแห่งความประพฤติกองตน...”^{๑๒๘}

นอกเหนือไปจากการเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลชั้นต่างๆ แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงให้ความสำคัญถึงข้อปฏิบัติที่คนทุกคนควรยึดถือ เพื่อที่จะนำพาชีวิตให้มีความเจริญก้าวหน้า คือการกำหนดวิถีของคนว่ามี “สิ่งที่ควรปฏิบัติ” และ “สิ่งที่ไม่ควรปฏิบัติ” ซึ่งปรากฏลักษณะเช่นนี้ในงานพระนิพนธ์ที่รู้จักกันดีในชื่อ “เบญจศีล เบญจธรรม” อันเป็นการกำหนดเป็นบรรทัดฐานให้คนประพฤติกว้างอย่างสม่ำเสมอและเป็นประโยชน์แก่กันและกัน^{๑๒๙} และนอกจากผลในเรื่องของ “กรรม” ในความหมายของการกระทำ ยังมี “กรรม” อีกลักษณะหนึ่งซึ่งเป็นผลจากความคิดมูลฐาน คือมีที่มาจากกระทำเมื่อก่อกำเนิดก่อนทำให้ชีวิตของคนผู้นั้นในปัจจุบันมีสถานะทางชีวิตแตกต่างกัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายว่า

“ทำไมสัตว์เหล่านั้นจะเกิดเป็นอะไรจึงไม่เป็นชนิดเดียวกัน แม้ในพวกที่เป็นชนิดเดียวกัน เช่นมนุษย์เหมือนกันก็ต่างกัน โดยเป็นผู้ดี เป็นไพร่และมั่งมียากจน”^{๑๓๐}

^{๑๒๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓**, หน้า ๒๖, ๒๕.

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖. **หมายเหตุ** - การสะกดคำเป็นไปตามคันฉับ

^{๑๒๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **เบญจศีล และ เบญจธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๕** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒ - ๓.

^{๑๓๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “วรรณนาพหุชาดกสูตร” ใน **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วรรณนาพระสูตร** พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แด่วันสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๑๔. งานพระนิพนธ์เรื่อง “วรรณนาพระสูตร” เป็นผลสืบเนื่องมาจากหนังสือธรรมสมบัติหมวดที่ ๓ ว่าด้วยพุทธสมัย มีเหตุผลที่องค์พระนิพนธ์ทรงอธิบายความไว้ว่า “หนังสือนี้ ได้เริ่มขึ้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ที่เป็นสมัยทำการพระราชพิธีรัชดาภิเษก และได้ถวายสมเด็จพระบวรราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นตัวอย่างเพื่อเป็นเครื่องเฉลิมพระราชศรัทธาในการที่ทรงสร้างพระบาฬีไตรปิฎกพิมพ์ ๑,๐๐๐ จบในครั้งนั้น

ลักษณะใจความที่คล้ายคลึงกันนี้ยังปรากฏในอีกวาระหนึ่ง ดังที่ทรงได้พรรณนาความไว้ว่า

“หมุกฤหัสถ์ก็แปลกกันเป็นชั้นๆ โดยชาติสกุล โดยยศถาบรรดาศักดิ์ โดยสมบัติ โดยวิชาความรู้ ถ้าใครอยู่ในชั้นใดๆ รู้สึกลำบากอยู่แล้วควรประพฤติตัวให้สมควรแก่คนที่ตั้งอยู่ในชั้นนั้นๆ”^{๑๑๑}

นอกจากความคิดเรื่อง “กรรม” ที่เป็นการบ่งบอกถึงสถานะทางสังคมของบุคคลภายในรัฐแล้ว ความคิดเช่นนี้ยังถูกนำไปสู่ประเด็นการควบคุมคนโดยกลไกของรัฐที่เป็นการเน้นการสร้างสำนึก ซึ่งสำนึกที่ว่านี้เป็นสำนึกที่ต้องการให้คนภายในรัฐสยามมีอยู่ร่วมกัน จากการบังคับบัญชาด้วยวิธีการออกกฎหมาย และประกอบกับการควบคุมทางจิตใจด้วยเรื่องของศีลธรรมจรรยา ทั้งหมดนี้จะเข้าไปประจำอยู่กับสมาชิกในสังคมรัฐไม่ให้เกิดก่อกวนระแค้นต่อ “กฎ” ที่รัฐวางไว้เป็นบรรทัดฐาน ลักษณะดังกล่าวบ่งบอกถึงภาวะความเป็น “สมัยใหม่” อย่างหนึ่งในการวางกรอบปฏิบัติทางสังคมที่กินพื้นที่ทางปริมาตรกว้างขวางมากขึ้นทั้งเรื่องดินแดนที่มีความชัดเจน อำนาจอธิปไตย รวมทั้งจำนวนประชากรในรัฐ ที่รัฐสามารถลงโทษลงทัณฑ์โดยการเพ่งเล็งและตรวจสอบความประพฤติพลเมืองของรัฐได้ทั้งหมด อย่างไรก็ดี ลำพังการควบคุมสมาชิกภาพจำนวนมากของรัฐโดยผ่านตัวบทกฎหมายคงไม่สัมฤทธิ์ผลได้มากนัก เพราะฉะนั้นการสร้างสำนึกที่ดี (กว่า) ให้เกิดขึ้นจึงต้องอิงอยู่กับการสร้างกฎทางศีลธรรม ซึ่งเป็นการควบคุมสมาชิกภาพของรัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพและซึมลึกที่สุด จะเห็นได้จากพระราชดำรัสที่ว่า “เพื่อให้สตรีรอบคอบประพฤติอยู่ในครรลองธรรมที่ชอบ”^{๑๑๒}

ยิ่งไปกว่านั้น การตั้งอยู่ในศีลธรรมที่ถูกกำหนดให้คิดและกระทำยังไม่เพียงพอต่อการดำรงสถานะความเป็นพลเมืองที่ดีได้ หากจะต้องมีการบำรุงเลี้ยงชีวิตให้กลายเป็นคนผู้ซึ่งมีความสมบูรณ์พร้อมในเรื่องของร่างกายด้วย เช่น การกินอาหารที่ดีมีประโยชน์ การอยู่ในที่ๆ มีสภาวะแวดล้อมดี

ต่อมาได้ของแรงพระเถระทั้งหลายและภิกษุสามเณรผู้เป็นเปรียญ และนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยช่วยกันแปล และลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุเป็นตอนๆ มาจนพอประสงค์...”

^{๑๑๑} มาจาก “วรรณนาทศธรรมสูตร” สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ใน **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วรรณนาพระสูตร**, หน้า ๑๖. สำหรับที่มาของพระสูตรนี้ดูรายละเอียดได้ในเชิงอรรถก่อนหน้า

^{๑๑๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมสมบัติ หมวดที่ ๒**, (สังคิกคิถา สำนวนเก่า) ทรงชำระ พิมพ์ครั้งที่ ๒๖ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๐.

การออกกำลังกาย เหล่านี้เป็นต้น จะเห็นได้จากหลักเกณฑ์ที่ทรงบัญญัติขึ้นที่เรียกว่า “มานุษยวิทยา”^{๑๑๓} โดยทรงให้ความหมายว่าเป็นเครื่องบำรุงปัญญาของผู้เรียน และผู้อ่านที่ตรึกตรองโดยสติปัญญาตามที่องค์ผู้นิพนธ์ได้ชี้แนวทางให้ปฏิบัติ เพื่อความบริบูรณ์ทั้งทางสติปัญญา และร่างกายเพื่อความเป็นพลเมืองที่ดีมีคุณภาพของรัฐ

ควรกล่าวด้วยว่า ภาระในฐานะที่เป็นเกิดมาเป็น “คน” ในแผ่นดินสยามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงวางหลักเกณฑ์ที่คนผู้นั้นควรพึงมีและพึงเป็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน้าที่ที่ราษฎรควรมีต่อพระมหากษัตริย์ได้ถูกกำหนดไว้ด้วยเหตุผลที่ว่า “ข้าแผ่นดินพึงฉลองพระคุณพระมหากษัตริย์ตามภูมิของตนฯ ราษฎรพึงทำตัวให้เป็นพลเมืองดี”^{๑๑๔} ประกอบด้วยคุณสมบัตินี้

๑. ไม่ประพฤติตัวเป็นหัวไม่ผลาญชีวิตแลทำร้ายร่างกายกันและกันฯ
๒. ไม่ประพฤติตัวเป็นขโมยเอารัดพาญของผู้อื่นฯ
๓. ไม่เกาะผู้อื่นกินเช่นเปลนขอทาน คิดเลี้ยงตัวเอง ไม่รบกวนให้เป็นเหตุรำคาญของญาติมิตรฯ
๔. ขยันทำการงานแสวงหาทรัพย์ รู้จักรักษาและจับจ่ายฯ
๕. เลี้ยงดูคู่มือเมียแลลูกของตน คนยังมีมารดาบิดาผู้ไม่สามารถเลี้ยงท่านด้วยฯ
๖. ถ้าอาจกว่านั้น เจ้องานญาติมิตรผู้ขาดแคลนผู้ขาดแคลนตลอดถึงเกื้อกูลคนอนาถากำพร้าชราพิการ ผู้ไม่อาจเลี้ยงตนเองโดยแท้
๗. ออกทรัพย์เสียค่าอากร ตามประเภทแห่งสินและการงานของตน เปนราชพลีสำหรับบำรุงแผ่นดินฯ
๘. ถ้าอาจกว่านั้น ออกเองทั้งนั้น หรือเข้าเรียกรายในการงานอื่นจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน เช่นเข้าเรียกรายสร้างเรือรบถวาย หรือในการงานอื่นเปนสาธารณ์ เช่นเกื้อกูลโรงเรียนแลโรงพยาบาล ทำถนนแลสะพานเปนต้นฯ
๙. ทำนุบำรุงลูกให้เป็นคนสมกำลัง มีร่างกายบริบูรณ์ล้ำสัน แข็งแรง ไม่เป็นคนโรคแผลพิการ ที่เปนผู้ชายจะได้รับการทหารตามคราว แล้วออกเปนพลเมืองผู้สามารถ ที่เปนผู้หญิงจะได้เปนมารดาของบุตรที่แข็งแรง แลเปนชาวเมืองผู้สามารถคู่กันฯ
๑๐. เคารพนับถือแลเชื่อสัตย์ในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตน นับถือตลอดจนถึงราชสกุลฯ
๑๑. นับถือเชื่อฟังหมายประกาศพระราชบัญญัติอันเปนกฎหมายแผ่นดิน เว้นจากข้อห้าม ทำตามคำสั่งฯ
๑๒. อุดหนุนยุติธรรมถูกอ้างเปนพยาน เบิกความตามสัจย์จริง ไม่อำความหรือกล่าวเท็จฯ

^{๑๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มานุษยวิทยา เล่ม ๑ ตอนที่ ๑ - ๒ พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑).

^{๑๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓, หน้า ๒๕.

๑๓. นับถือเจ้าหน้าที่ในราชการผู้เป่ใหญ่หนึ่งคนขึ้นไป โดยฐานะอันควรฯ^{๑๓๕}

ในใจความสำคัญเดียวกัน พระธรรมเทศนาที่ถูกเผยแพร่ออกมาซึ่งเป็นการเน้นย้ำทางความคิดเช่นนี้ได้นำไปสู่การชูประเด็นเรื่อง “ธรรมาธิปไตย” โดยทรงทรงอธิบายความเป็นกรกระทำที่มีไว้เพื่อประโยชน์ส่วนตนและเพื่อไม่ให้เสียชาติเกิด^{๑๓๖} ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวว่

“...ชนใดไม่เห็นความเกิดและความสิ้น แม้เพียงอยู่ได้ถึงร้อยปี ชีวิตของชนนั้นหาประเสริฐไม่ ชีวิตของชนผู้เห็นความเกิดความสิ้น เพียงวันเดียว (แต่นั้นมา) ยังดีกว่าฯ...”^{๑๓๗}

เช่นเดียวกับที่ความเป็นพลเมืองแห่งรัฐจักต้องพึงปฏิบัติ บรรดาข้าราชการเองก็ต้องพึงประพฤติตนให้สมกับความเป็น “ข้าราชการ” กล่าวคือข้าราชการเองต้องมีความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตนฯ^{๑๓๘}

“...ขออานุภาพเทพยมเหศวรศักดิ์และเทพอันอภิบาลรักษาพระนครราชธานีนี้มีพระสยามเทวาริราช และพระกาฬไชยศรี พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง เทพารักษ์หลักพระนครเป็นต้นไป จงบันดาลมรรคาไพรัชประเทศต่างเขตชั้นรัชสีมา ให้มีรูปเทศจิตไกลจากวิหิงสา ไม่ก่ออกจอมิตรไพรี กลับเป็นสัมพันธมิตรสนิทสนม น้อมนำประโยชน์มาสู่พระนครให้สมบูรณ์พูนสวัสดิ์ ยังหมู่เสนาพลนิกายได้มีมณีสรว่มสามัคคีธรรมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มั่นคงในความสามัคคี เป็นกำลังรักษารัชสีมาให้ราบคาบมีสุขภาพเข็มหาญพอจะต่อยุทธชิงไชยจากศัตรูเมื่อถึงรัชสีมาได้ราบคาบ มีสุขภาพเข็มหาญพอจะต่อยุทธชิงไชยจากศัตรูเมื่อถึงเวลาเข้าสู่สงคราม เจ็ดคุณความเป็นเอกราชของชาติให้ยืนยง ชิงชูพระราชวงศาเสวกามาตย์ราชบริพาร ให้

^{๑๓๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓**, หน้า ๒๕ - ๓๒.

หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ ส่วนการเน้นตัวหนาเป็นของผู้อ้าง

^{๑๓๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ปภิรณเทศนา แล สังฆิตโตวาท คำกลอนของเก่า**, พิมพ์แจกในการฉลองกุฎิสร้างใหม่คณะรังษี แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร พระพุทธศักราช ๒๔๗๓ (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๓), หน้า ๒ - ๓.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๑๓๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **อนุศาสน์ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓**, หน้า ๓๒.

พระพร้อมร่วมสมานฉันท์ช่วยกันปฏิบัติราชกิจด้วยความซื่อสัตย์สุจริตกตัญญู เป็น
กำลังค้ำชูพระราชอาณาจักไรให้เจริญมั่น ยังสรรพอุปัทธอย่าให้เกิดมิแก่ประชาชน
...^{๑๓๕}

อาจกล่าวในที่นี้ได้ว่า การมีอยู่แห่งรัฐที่ประกอบไปด้วยสมาชิกภาพทางสังคมของชนหลาย
กลุ่มซึ่งล้วนมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติและภายใต้ความคิดเบื้องหลังคือ “กรรม” ที่ทำให้ชนทั้งหลายมี
สถานะที่แตกต่างกัน ซึ่งจะเป็นตัวกำหนดสถานะและหน้าที่ของคน นอกจากนี้ลักษณะของกรรม
ได้โยงไปสู่การอธิบายที่ว่าด้วย “ความทุกข์” ซึ่งเป็นผลมาจากกรรมนั้นๆ จากพระธรรมเทศนาที่
ทรงแสดงใน โอกาสวันวิสาขบูชา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรง
กล่าวถึงการดำเนินหน้าที่ทางสังคมของคนชั้นต่างๆ ไว้ในการอธิบายที่ว่าด้วย “ความทุกข์” เพื่อเป็น
แรงขับเคลื่อนให้รัฐพัฒนาต่อไปข้างหน้า กล่าวคือทุกข์นั้นมีหลายระดับ “ความทุกข์” ของราษฎร
คือการทำงานที่ต้องทำ การเสียภาษี และการอยู่ในบังคับของข้าราชการ “ความทุกข์” ของข้าราชการ
คือการเสียภาษีทางสังคม การทำงานในที่ๆ ไม่สมจริตใจ และการชิงดีชิงเด่นกัน สุดท้ายคือ “ความ
ทุกข์” ของพระมหากษัตริย์ที่ต้องทรงทำให้ราษฎรนั้นมีความสุข ทำให้ข้าราชการรู้หน้าที่ การทำให้
พระองค์เป็นที่รักแห่งมหาชน ธำรงความเป็นเอกราชและพระราชวงศ์ การมีพระราชอำนาจระงับ
การจลาจลจากศัตรูทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต และการสร้างความเจริญให้ทัดเทียมอารย
ประเทศ^{๑๓๖} ดังนั้นลักษณะความเป็นเหตุเป็นผลที่จะทำให้เกิดความรัฐดำรงอยู่ได้จึงทรงเห็นว่าควรมี
คุณธรรมมากำกับเพื่อเป็นหนทางระงับทุกข์คือการถึงหัวข้อธรรมะเรื่อง “มรรค ๘” อันประกอบไป
ด้วย “การเห็นถูก” “คำริห์ถูก” “พูดถูก” “ทำถูก” “เลี้ยงชีวิตถูก” “เพียรถูก” “ระลึกรู้ถูก” และ “ตั้งใจ
ถูก”^{๑๓๗}

ความข้างต้นจะเห็นได้ว่าเมื่อถึงที่สุดแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงวางกรอบปฏิบัติที่ครอบคลุมไปถึงกระบวนการคิดของคนในรัฐสยาม โดยผ่านความรู้และ

^{๑๓๕} “คำประกาศและเรื่องต่างๆ เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๖ พุทธศักราช ๒๔๕๖”
ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส พระนิพนธ์ค้างเรื่อง**, พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓๐๖.

^{๑๓๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมภาษิต สำหรับวันวิสาขบูชา รวม ๕ ศก**,
ประทานพระอนุญาตให้พิมพ์ในงานศพ พระศิริโอสวรรย์ (พร รังควร) (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๖๒),
หน้า ๓๘ - ๔๐. เป็นธรรมภาษิตที่ทรงแสดงไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

ศรัทธาในพุทธศาสนาก็เพื่อนาพาชนทั้งหลายในรัฐให้ไปถึงความเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐที่ทรงเป็นผู้สร้างอุดมการณ์แห่งรัฐของสยามขึ้นมา กระนั้นก็ตามหากพิจารณาถึงความที่ปรากฏเป็นสำเนาลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีก่อนที่จะทรงสวรรคตได้เพียงสามสัปดาห์ความตอนหนึ่งมีอยู่ว่า

“...ขอให้จำไว้ว่าการศาสนาไม่สำคัญอะไร ศาสนาไหนๆ ก็เท่ากันไปทุกอย่างที่จะเอามาลงกับการประจวบไม่ได้ เว้นไว้เสียแต่ว่าจะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปดูเด็ด แต่เราตั้งศาสนาไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทางดำเนินไปควรแก่สมัยแทนศาสนาที่อัปดูเด็ด จะไปเอาเรื่องที่ ๒๐๐๐ ปีล่วงมาแล้วมาเอียงกันป่วยการเวลาเปล่าๆ”^{๑๔๒}

จากลายพระราชหัตถเลขานี้ทำให้คิดกลับไปถึงลักษณะทางอุดมการณ์แบบหนึ่งได้ อันเป็นลักษณะที่ผู้ใช้/สร้างอุดมการณ์นั้นมีเจตนาเลือกที่จะ “ใช้” หรือ “ละเลย” ทางความคิดที่ผู้ใช้/สร้างอุดมการณ์นั้นพึงยึดปฏิบัติมา ซึ่งในที่นี้อาศัยพื้นฐานทางความคิดของพุทธศาสนาที่ถูกมองว่าเป็น “ความจริงแท้” และเป็นสัจพจน์ ก็โดยการมีส่วนร่วมกระทำของ “พระภิกษุ” องค์หนึ่งที่ใช้ทักษะอันจะกระทำให้รัฐสยามเป็นไปตามอุดมการณ์ได้

ข. สรุปลักษณะ

อาจกล่าวได้ว่า “อุดมการณ์แห่งรัฐ” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพยายามสถาปนาขึ้นมาขึ้นมาก็คือ ลักษณะที่รัฐนั้นประกอบด้วยองค์ประกอบทางกายภาพ คือเป็นรัฐที่มีอาณาบริเวณชัดเจน มีมวลสมาชิกภาพหรือพลเมืองภายในรัฐ รวมทั้งมีรากฐานทางวัฒนธรรมเป็นของตนเอง เหล่านี้จะตกอยู่ภายใต้โครงสร้างของสถาบันหลักที่เรียกว่า “ชาติ - ศาสนา - พระมหากษัตริย์” ซึ่งจะช่วยให้ตระหนักได้จากการแสดงพระธรรมเทศนา และงานพระนิพนธ์ที่ทรงไว้ ด้วยลักษณะฐานันดรของความเป็นศาสนา จากบรรดางานเทศนาธรรมที่ทรงแสดงในหลายวาระหลายกรรมด้วยกัน จะเห็นได้ว่าทรงเน้นความสำคัญไปที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงให้ความสำคัญอย่างที่สุด โดยทรงอธิบายว่าพระมหากษัตริย์คงความเป็นศูนย์กลางและ “เป็นเหตุผลแห่งรัฐ” ที่

^{๑๔๒} ออกจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติทรงมีไปถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เมื่อยังเป็นที่พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ดำแหน่งเจ้ากรมตรวจการศึกษาในกระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๕๑” ใน *ศิลปากร*, ๓, ๓ (ตุลาคม, ๒๔๕๒).

“รัฐ” นั้นจะขาดเสียมิได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าการที่รัฐสยามจะดำรงอยู่ได้ก็ด้วยการมี พระมหากษัตริย์เป็นประมุขคอยทำหน้าที่ปกครอง และส่งผลครอบคลุมไปถึงสมาชิกภาพจำนวนมากของรัฐ ก็คือพลเมืองหรือราษฎร ที่พลเมืองของรัฐจะต้องอยู่ภายใต้ความคุ้มครอง ปกป้อง หรือ อุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ให้ชีวิตมีความอยู่รอดปลอดภัย ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นลักษณะ ความสัมพันธ์เชิง โครงสร้างหน้าที่ที่กำหนดเงื่อนไขความสัมพันธ์ระหว่าง “รัฐ” กับราษฎร เพราะ นอกจากราษฎรต้องให้ความเคารพต่อพระมหากษัตริย์อย่างถึงที่สุดแล้ว ราษฎรทั้งหลายควร เสียสละ “กายและใจ” ถวายแด่พระมหากษัตริย์เพื่อสนองตอบพระราชปณิธานของพระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจนานาประการ อันเป็นไปเพื่อความเจริญผาสุก และเพื่อการดำรง อยู่แห่งรัฐสยามตลอดกาล ซึ่งลักษณะของอุดมการณ์ที่ถูกกระทำขึ้นจะอยู่ภายใต้กฎระเบียบทาง ศีลธรรม และจริยธรรมที่ผูกกำกับโดยพุทธศาสนา